

223
2

ტფილისის უნივერსიტეტის მოკვება
BULLETIN DE L'UNIVERSITÉ DE TIFLIS II.

კრებული III. ჯანვანახი უცვილი.

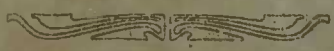
ახლად აღმოჩენილი

უკველესი ქართული ხელთნაწერები

და

ნათი მნიშვნელობა შედარებითათვის

(წინასწარი მოსხენება ნიმუშებისა და სურათების დარსებით)

ტფილითი

ს. მ. უ. ს. პილაგროფი, ვანუ. მე მ. სტამბა
1923

2K223
მ. 2021-345340

ტფილისის უნივერსიტეტის მონაცემები
BULLETIN DE L'UNIVERSITÉ DE TIFLIS

UNIVERSITY OF TIFLIS

პროფ. ი. ვ. ჯავახიშვილის

ახლად აღმოჩენილი

უკველესი ქართული ხელთნაწერები

და

მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის

(წინასწარი მოხსენება ნიმუშებისა და სურათების დართვით)

ტფილისი

ს. მ. უ. ს. პოლიგრაფ. განკ. მე-3 სტამბა
1923

ახლად აღმოჩენილი უკველესი ქართული ხელთნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის.

(წინასწარი მოხსენება¹ ნიმუშების დართვით)

ივ. ჭავჭავაძის შვილისა.

I.

კარგა ხანია, რაც გამოცდილებამ დაპარწმუნა, რომ ქართული ისტორიული და ფილოლოგიური მეცნიერებისათვის მტკიცე საფუძველის შესაქმნელად ეგრედ წოდებულ დამხმარე სამეცნიერო დარგების, ქართული ეპიგრაფიკა-პალეოგრაფიისა, დიპლომატიკისა, ქრონოლოგიისა, და ნუმისმატიკა-მეტროლოგიის შესწავლა და შექმნა იყო აუცილებელი. ამიტომ უკანასკნელი წლების განმავლობაში მეტადრეკი მას შემდგომ, რაც ჩვენი უნივერსიტეტი დაარსდა, ამ ქართული სამეცნიერო დარგების სისტემატიურს შესწავლას ვანდომებდი დროს.

ეს შესწავლა საუნივერსიტეტო კურსების სახით ჩამოყალიბდა, რომელსაც ამ რამდენიმე წლის განმავლობაში ვუკითხავდი ჩვენ სტუდენტ-ისტორიკოსებს. ეპიგრაფიკა-პალეოგრაფიისა, დიპლომატიკისა და ნუმისმატიკის შესახები გამოკვლევა უკვე იმდენადაა დამთავრებული, რომ დასაბეჭდადაც მზადაა.

ამ დამხმარე სამეცნიერო დარგების შესწავლის დროს ბევრი საყურადღებო საკითხები წამოიჭრა და ზოგიერთი გადაწყდა კიდევ. ზოგი საკითხის გაღრმავებულმა დაკვირვებამ ისეთი შესაძლებლობა წარმოშვა, რომლის შეხახებ წინათ ქართველს მეცნიერს მხოლოდ ოცნება შეეძლო. დღევანდელი ჩემი მოხსენება ეხება სწორედ ერთ ისეთს აღმოჩენას, რომელიც ქართული პალეოგრაფიის მეთოდური შესწავლის შედეგი გახლავთ.

¹) მოხსენებული იყო საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებაზე 1923 წ. 10 თებერვალს და ოდნავ შევსებული იბეჭდება.

ქართული პალეოგრაფიის შესწავლის დროს, როდესაც ერთის მხრით ქართული დამწერლობის ისტორიულმა განვითარებამ, მეორეს მხრით სხვა ერთა დამწერლობასთან შედარებითმა ანალიზმა მაფიქრებინა, რომ ქართული ასომთავრული ბანი თავშეკრული უნდა ყოფილიყო, მე პროფ. ალ. დიდებულის ძეგს ვთხოვე ბოლნისის სიონის წარწერის ნეგატივი გაეძლიერებინა, რომ მქრთალად გამოსული ადგილები და ასოების მოხაზულობა დაბეჭდვის დროს მკაფიოდ გამოსულიყო. ჩემს ხელში მყოფ წარწერის დანაბეჭდში ის ადგილი, სადაც ასო ბანი გვხვდება, ისე გარკვევით არ ჩანდა, რომ ამ პალეოგრაფიული თვალსაზრისით დიდმნიშვნელოვანი საკითხის უეჭველი გადაწყვეტა შესაძლებელი ყოფილიყო.

რადგან მცხეთის ჯვარის ეკლესიის მე-VII ს. წარწერის ბანს თავი ოდნავ აქვს გახსნილი, ამიტომ საგულისხმო იყო, თუ როგორი მოხაზულობა ჰქონდა ამ ასოს ბოლნისის სიონის წარწერაში, რომელიც მცხეთის ჯვარის წარწერაზე უფრო ძველი ძეგლის შთაბეჭდილებას ახდენდა.

პროფ. ალ. დიდებულის ძემ თავისი განსაკუთრებული ღონისძიებით ამ წარწერის ნეგატივი მართლაც ისე გააძლიერა, რომ დანაბეჭდზე ის ადგილიც, სადაც ასო ბანი იყო, სრული სიმკაფიოთ გამოჩნდა¹, და ბანი მართლაც, როგორც მისი მოხაზულობის ისტორიული განვითარებისა და სხვა ერთა უძველეს პალეოგრაფიულ ძეგლებთან შედარებითა მოსალოდნელი იყო, თავშეკრული აღმოჩნდა.

ამ გარემოებამ ბოლნისის სიონის საკუთხველის სარკმლის ზემოთი წარწერის პირველ ხარისხოვანი მნიშვნელობა პალეოგრაფიული თვალსაზრისითა და მისი ქრონოლოგიური სიძველე სრული უეჭველობით ცხად-ჰყო.

მაგრამ რომ ახლად გამორკვეული პალეოგრაფიული დაკვირვება უცილობელ დებულებად შექმნილიყო, ყველა ცნობილს თარიღიანსა, თუ ქრონოლოგიურად განსაზღვრულ წარწერებსა და ხელთნაწერებს გადაშინჯვა დაუწყვე. გამოირკვა, რომ თავშეკრული ბანი მართლაც მეშვიდე საუკუნიდან მოყოლებული აქეთ უკვე აღარ გვხვდება. მაშასადამე ცხადი ხდებოდა, რომ ბოლნისის სიონის წარწერა თავისი

¹) პროფ. ალექ. დიდებულის ძეს ამისთვის დიდ მადლობას მოვასხენებ.

ზემოაღნიშნული პალეოგრაფიული თვისებით ყოველ ეკვს გარეშე მე-^{VI} საუკუნეზე უწინარესი უნდა ყოფილიყო. მე მინც ვშიშობდი, შეცდომა არ მომსვლოდა და ისეთ ძეგლებს ვეძებდი კიდევ გადასაშინ-ჯავად, რომელიც მე-^X საუკუნეზე აღრინდელი უნდა ყოფილიყო.

II.

ამ ეკვში და ძიებაში მყოფს ერთი ქართულ-ებრაული პალიმფესტის ორი ფურცელი მომაკონდა, რომლის ფოტოტიპიური სურათი ჩემ სტუდენტობის დროს მქონდა ნანახი. ამ ნაწყვეტების დამწერლობის დიადი გარეგანი სახე იმ დროითგან მოყოლებული გულსა და მხესიერებაში მქონდა ჩარჩენილი და ეხლა, როდესაც ყოველს უძველესს, მე-^X საუკუნეზე უწინარესს, ძეგლს ჩემთვის მნიშვნელობა ჰქონდა, გადავწყვიტე გამეშინჯა და მენახა, თუ რა იყო იქ დაწერილი და განსაკუთრებით, როგორ იწერებოდა იქ ის ასო ბანი, რომლის მოხაზულობის ესოდენ დიდი მნიშვნელობა ქართული პალეოგრაფიისათვის ცხადი გახდა.

ეს ის პალიმფესტი იყო, რომლის ფოტოგრაფიული სურათი 1897 წ. ზაფხულში მაშინ პრივ.-დოცენტად მყოფს და აწ პროფ. და აკად. ნ. მარკს მოუვიდა ფოსტით.

ამ ოქსფორდის ბოლდეიანის ბიბლიოთეკითგან დ^რ ა. ნეფხაუერიის მიერ გამოვზავნილი ეტრატის ცალ-ცალკე ფურცელი—პალიმფესტის ფოტოგრაფიულ სურათში ტექსტი წვრილი ასოებით ებრაულად, ხოლო გარდებარდმო მიმართულებით მსხვილი ასომთავრული ანბანი ქართულად ნაწერი აღმოჩნდა. უეჭველია ეს ორი ფურცელი ნ. მარკს ინგლისითგან ქართული ტექსტის წასაკითხავად ჰქონდა გამოვზავნილი. მაგრამ ამ ორ ნაწყვეტს მან, როგორც ეტყობა, ყურადღება არ მიაქცია, ან იქნებ იმიტომ, რომ პრივ.-დოცენტის (აწ აკადემიკოსის) პ. კ. კოკოვცოვის პირველი აზრის მსგავსად ძირითად ნაწერად ებრაული მიიჩნია, ქართული-კი მერმინდელად და უმნიშვნელოდ სცნო, ან იქნებ პალიმფესტის წაკითხვის სიძნელის გამო. ასე იყო თუ ისე, ამ ორი ნაწერი ეტრატის ფოტოგრაფიული სურათი ნ. მარკსმა გადასცა ებრაული ტექსტის წასაკითხავად პ. კოკოვცოვის. პრივ.-დოც. კოკოვცოვმა ჯერ ამ პალიმფესტის დადაპირ-

ველ ტექსტად ფოტოტიპიური სურათების მიხედვით ებრაული სცნო („еврейского текста, какъ кажется, насколько можно судить по фототипиямъ, первоначально въ рукописи“).

მიღებული ნაწერების შესწავლამ ცნობილი რუსი ჰებრაისტი დარწმუნა, რომ ხელთ იერუსალემის თალმუდის ნაწყვეტები ჰქონდა, რომელ თხზულებისაც მანამდის მხოლოდ უვარგისი ხელთნაწერები არსებობდა. პ. კოკოვცოვმა პალეოგრაფიული ნიშნებით ფრაგმენტები მე-XI ს. დამლევის ნაწერად და ამის გამო თალმუდურ ხელთნაწერთა შორის უძველეს ძეგლად სცნო.

ამგვარი დასკვნის შემდგომ ის შეუდგა მიღებული პალიმფესტების ნაწერის წაკითხვას და 1899 წ. ტექსტი გამოკვლევითურთ გამოაქვეყნა კიდევ¹. მაგრამ შემდეგ, როდესაც თავისი გამოკვლევა უკვე დაბეჭდილი ჰქონდა, მან, პალიმფესტის მდგომარეობით გამოწვეულ ტენიკურ მოსაზრებათა გამო, თავდაპირველი აზრი შეიცვალა და სავანგებოდ დართულ დამატებაში ქართული სამართლიანად ებრაულზე უძველესად და პირვანდლად აღიარა².

ეს თხზულება თვით პ. კოკოვცოვისაგან, რომელთანაც მეზნივერსიტეტში ასურულსა ვწავლობდი, ცალკე ამონაბეჭდი მივიღეთუმცა ჩემს უნივერსიტეტში სწავლის დროს ქართული ენის კათედრის წარპომადგენელი პროფესორი იყო, მაგრამ ლექციები თითქმის სრულებით არ იკითხებოდა და 1899 წ., როდესაც მე უკვე უკანასკნელ კურსზე ვიყავი, ასომთავრული დამწერლობიანი ძეგლების წაკითხვას მიჩვეული არ ვიყავი. ესლაც კარგად მაგონდება, რამდენად ძნელი იყო ჩემთვის მაშინ ამ პალიმფესტის ვარჩევა. თითო-ორჯოლა ასოს ვარდა, როგორც მახსოვს, რამდენიმე წინადადების, ან სიტყვის ერთად ამოკითხვა გადაულახავი დაბრკოლება აღმოჩნდა. პრივ.-დოც. კოკოვცოვს თავის დანართში ქართული ტექსტის დროის შესახებ ვითარცა არა სპეცილისტს, რასაკვირველია, მხოლოდ იმის თქმა შეეძლო,

¹) Еще одинъ рукописный фрагментъ Иерусалимскаго Талмуда: *Записки Восточн. Отд. Русск. Арх. Общ.*, XI, гз. 195—205.

²) Дополнение къ статьѣ „Еще одинъ рукописный фрагментъ Иерусалимскаго Талмуда“, *ibid.*, гз. 413.

რომ იგი ებრაულზე აღრინდელი უნდა ყოფილიყო¹, ე. ი. მე-XI ს-ზე უწინარესი. მაგრამ სახელდობრ რა დროისა იყო იგი, ეს გაუგებარი იყო ჩემთვისაც. ის გარემოება, რომ პრიფ.-დოც. ნ. მარტმა არაერთარი ყურადღება არ მიაქცია, მაფიქრებინებდა, რომ ეს ორი ნაწყვეტი ქართული მწერლობისათვის ალბად უმნიშვნელო უნდა ყოფილიყო, და შემდეგშიც მათი წაკითხვა აღარ მიცდია. მაგრამ ამ პალიმფსესტის ასოთა დიადი მოხაზულობა მაინც გონებაში მქონდა ჩარჩენილი.

ეხლა, როდესაც ქართული დამწერლობის ყოველს უძველეს ძეგლს ჩემთვის მნიშვნელობა ჰქონდა, მისი გასინჯვა და წაკითხვა გადაწყვიტე. თუმცა პროფ. პ. კოკოვცევის მიერ მოცემული ცალკე გადმონაბეჭდი მთელ ჩემ წიგნთსაცავთან ერთად 1917 წლის დამლევს დაიღუპა, მაგრამ ჩვენი უნივერსიტეტის წიგნთსაცავს საბედნიეროდ პეტერბურგის საარქეოლოგიო საზოგადოების გამოცემის მთელი სერია აქვს და ამის იმედი მქონდა, რომ ჩემთვის საჭირო ფოტოტიპიებს ვიპოვიდი.

მართლაც წარსული 1922 წლის დეკემბრის დამლევს პროფ. პ. კოკოვცევის წერილს მივაგენი. საკმარისი იყო შინ ამ ორი ფოტოტიპიური ფურცლის გაშინჯვას შევდგამოდი, რომ პირველივე დავკვირვებთგან ამ ძეგლის უაღრესი მნიშვნელობა ცხადი გამხდარიყო: ასოები „ჟ“ და „ჟ“ თავშეკრული იყო ყველგან. ქართული პალეოგრაფიის შესწავლის დროს-კი უკვე გამოჩვეული მქონდა წარწერებისა და ხელთნაწერების მიხედვით, რომ ამგვარი მოხაზულობის „ჟ“ და „ჟ“ მხოლოდ მე-VII - VIII ს. იხმარებოდა. ამის გამო ცხადი შეიქმნა ჩემთვის, რომ ოქსფორდის ეტრატის ნაწყვეტები მე-VII და VIII საუკუნისა მაინც უნდა ყოფილიყვნენ. ამ ჩემთვის სრულეზით მოულოდნელი გარემოების გამორკვევის შემდგომ ძვირფას პალიმფსესტის კითხვას გულდასმით შევუდღევი და ეხლა უკვე განსაკუთრებით ბანს ვეძებდი. პირველსავე ფურცელზე, მარჯვენითი სვეტის მე-9 და 10 სტრიქონებში ორჯერვე „ბ“ სრულეზით გარკვევით თავშეკრული იყო, ენაც გასაოცარი სიძველის მომასწავებელი გამოდგა. ამ ამოჩენისაგან გამოწვეული სიხარულისა და მღელვარებისაგან მუშაობა აღარ შემეძლო.

ცხადი გახდა ჩემთვის, რომ თვალწინ ქართული დამწერლობისა

¹) იხ. იქვე, გვ. 413.

და ენის უძველესი ძეგლი მეღვა. აქამომდე მე-IX საუკუნეზე უწინარესი არც ერთი ქართული ხელთნაწერი არ იყო ცნობილი და ესლავობაშად სამი საუკუნით უფრო აღრინდელი ძეგლის ნაწყვეტები გამოჩნდა! მღელვარებისაგან ცოტა ხნით შეწყვეტილი მუშაობის განახლების დროს ვცდილობდი დავრწმუნებულიყავ, რომ თვალი არ მატყუებდა და შეცდომა და მოჩვენება არ იყო ის, რასაც ვკითხულობდი.

სრული სიფრთხილით წარმოებულმა პალიმპსესტის გულდასმით წაშლილი ქართული ტექსტის ამოკითხვამ და დაწერილის ენის საგულისხმო თუმც განმაცვიფრებელმა, მაგრამ შორეულ წარსულში მოსალოდნელმა თვისებებმა დამარწმუნეს, რომ პირველი დაკვირვება მცდარი არ იყო და ამ ნაწყვეტების როგორც დამწერლობის პალეოგრაფიული, ისევე თვით ნაწარმოების ენის ნიშნები მათ სიძველეს ცხად-ჰყოფდნ სრული უეჭველობით. რამდენჯერაც-კი არ გადავიკითხავდი ამ ორი ეტრატის ნაჭერის ფოტოტიპიას, ეს რწმენა უფრო და უფრო მიძლიერდებოდა. ჩემი სიხარული გაორკვეცებული იყო, როდესაც გამოვარკვიე, რომ ამ ნაწყვეტებში შენახული გვქონდა დაბადების ტექსტი, სახელდობრ იერემიას XVII, 26—XVIII, 8.

უკვე უეჭველი იყო, რომ ბოდლეიანის წიგნთსაცავში ქართული დამწერლობისა და ენის ჯერ-ჯერობით მაინც უძველესად მისაჩნვეი ძეგლის ორი ნაწყვეტი ინახებოდა. კერძოდ პეტერბურგში წინათაც მოსულა ამბავი, რომ ინგლისში, იქნებ იმავე ოქსფორდშივე ქართული პალიმპსესტების ნაწყვეტები უნდა ყოფილიყო რათგან მათ შორისაც შესაძლებელია ზოგიერთი ამავე დროისა და მნიშვნელობის გამოძღვარიყო, ამიტომ უკვე გადაწყვეტილი მქონდა ოქსფორდის წიგნთსაცავისათვის მიმელოცა, რომ ის უძველესი ქართული ხელთნაწერის ორი ნაწყვეტის მფლობელი იყო, და თანაც მეთხოვა ამავე ხასიათის ქართული ასომთავრულით ნაწერი პალიმპსესტების ფოტოგრაფიული სურათები გამოეგზავნათ. მაგრამ შემდეგ გადაწყვიტე, რომ ჯერ აქ, საქართველოს დედაქალაქში, დაცული პალიმპსესტები გადამეშინჯა და გამომერკვია, თუ აქ რალა დროის ძეგლები იყო შენახული.

III.

ჩვენი უნივერსიტეტის მუზეუმში რომ ბ. მოსე ჯანაშვილმა გადმომიღა პალიმპსესტები, პირველი ორი ხელთნაწერი ნუსხა ხუ-

ცურით აღმოჩნდა და ჩემთვის ამ ქამად საყურადღებო არ იყო. მაგრამ საკმარისი იყო მესამე ხელთნაწერი გადამეშალა, რომ მშვენიერ ასომთავრულად ნაწერ გადაჩენილს ტექსტში ოქსფორდის პალიმფსესტივით საყურადღებო ძეგლის მოლოდინი აღმძვროდა. მისი სწრაფი გადაფურცვლის დროს იმავე უკვე კარგად გამოარკვეულს პალეოგრაფიულსა და ლინგვისტურს თვისებებს ვეძებდი: თავშეკრულ ბანსა, ყარსა და ვიეს და მეორე პირის სუბიექტურსა და მესამე პირის ობიექტურს თავსართებს. ხელთნაწერის გადაშინჯვის დროს ყველა ეს ნიშნები უძველესს, შემდეგ გადარეცხილს, ტექსტში აღმოჩნდა და ამგვარად ცხადი შეიქმნა, რომ ეს ხელთნაწერიც ქართული დამწერლობისა და მწერლობის უძველეს ძეგლად უნდა ყოფილიყო მიჩნეული. მეოთხე და მეხუთე ხელთნაწერი — პალიმფსესტებიც იმგვარივე თვისებისანი აღმოჩნდნენ და დაახლოვებით იმავე დროისა უნდა ყოფილიყვნენ, როდესაც ოქსფორდის პალიმფსესტი უნდა იყოს დაწერილი. ამ გზით ცხადი შეიქმნა, რომ ჩვენ ამ მხრივ ოქსფორდზე გაცილებით უფრო ბედნიერი და მდიდრები ვართ და უკვე 2000 გვერდამდე უძველესი ქართული ძეგლების პალიმფსესტები გვაქვს. ქართული პალიმფსესტების ამგვარი მნიშვნელობის გამოარკვევის შემდგომ საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმის კატალოგში პალიმფსესტებად მოხსენებული ხელთნაწერების გაშინჯვაც აუცილებელი გახდა. ქართველთა შორის წ. კ. გ. საზოგადოების წინგთსაცავის კატალოგი მოკლე ცნობებს შეიცავს და იქ თვით ყველა ეტრატის ხელთნაწერების დათვალიერება იყო საჭირო, რისთვისაც განსაკუთრებული მუშაობა უნდა მოწყობილიყო. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების 30-მდე გადაშინჯულ ხელთნაწერ — პალიმფსესტთა შორის თუმცა ბევრი საყურადღებო აღმოჩნდა, ზოგი ენის მხრით და ზოგი კიდევ პალეოგრაფიულად, მაგრამ ისეთი, რა დროისა და თვისებებისასაც ვეძებდი, არ ჩანდა. უკვე გადაწყვეტილი მქონდა, რომ ამ საზოგადოების ხელთნაწერთა შორის ძებნა უნაყოფო უნდა ყოფილიყო, რომ მუზეუმის გამგის თანაშემწემ ირ. სონდულაშვილმა შემატყობინა სასიხარულო ამბავი ჩემთვის საყურადღებო ხელთნაწერ-პალიმფსესტის აღმოჩენის შესახებ. ამ ხელთნაწერის გადაშინჯვამ მისი ცნობის სრულ-

ლი სიმართლედ დაადასტურა¹. ამ გვარად ჩემ ხელში უკვე ოთხი პირველ-ხარისხოვანი მნიშვნელობის ხელთნაწერი იყო. ამ უხეშა და მშვენიერკ-სამკალმა ახლად აღმოჩენილი პალიმფსესტიების უფრო ზედმიწევნითი და-თარიღებული და ყოველმხრივი შესწავლა აუცილებელი გახადა.

ჩემ მიერ დამზადებული ქართული პალეოგრაფია რომ გამოქვეყ-ნებული იყოს, ან იმედი მქონდეს, რომ მისი ახლო მომავალში გა-მოცემა მოხერხდებოდეს, მე შემეძლო სიტყვა მოკლედ მომეჭრა. მა-გრამ ეხლანდელ პირობებში ამ გვარი იმედი ვგონებ ამაო უნდა იყოს და ამის გამო იძულებული ვარ ჯერ მე-1°-1^oII ს.ს. უთარილო ძეგ-ლების დათარიღების მეთოდოლოგიას შევებო, ხოლო შემდეგ ახლად აღმოჩენილი ხელთნაწერების ქრონოლოგიურს გარსაზღვრას შევუდგე.

იმ ფრიად დიდი მნიშვნელობის გამო, რომელიც უთარილო წერი-ლობითი ნაშთების ქრონოლოგიური განსაზღვრისათვის მათს პალეო-გრაფიულს თვისებებსა აქვს, განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიქ-ცეული ყოფილიყო პალეოგრაფიული ნიშნების თვალსაზრისით ძირი-თადად მისაჩნევი ძეგლებისათვის. ამგვარ ძეგლებად უძველესთა შორის უეჭველია ბოლნისის სიონის კონქის სარკმლის თავზე ასომთავრული ამომბორცვილი დამწერლობით გამოყვანილი წარწერა და მცხეთის ჯვარ-ის ეკლესიის ქანდაკებათა ჩაქრილი წარწერები უნდა ჩაითვალოს². მაგრამ არც ერთი ამ ძირითადად მისაჩნევი წარწერათაგანი დათარიღე-ბული არ არის, ან, უკეთ რომ ვთქვათ, ამ უამად მაინც არც ერთს თარიღები არ უჩანს. ამის გამო თუ ჩვენ გვსურს, რომ პალეოგრაფიუ-ლი ნიშნების მიხედვითა დათარიღების მეთოდი შეძლებისამებრ შეუშ-ცდარი გამოდგეს, სწორედ ბოლნისისა და მცხეთის ჯვარის წარწერები უნდა გვქონდეს საკმაო ზედმიწევნილობით დათარიღებული.

IV.

ბოლნისის სიონის სარკმლის თავზე გამოკვეთილ წარწერაში ნა-

1) უნივერსიტეტისა და საისტორიო საზოგადოების მუზეუმისას სათავეში მდგომთ პატივცემულთ მ. ჯ ა ნ ი შ ვ ი ლ ს ა, ს. გ ო რ გ ა ძ ე ს ა და ი რ. ს ო ნ ლ უ ლ ა შ ვ ი ლ ს დახმარებისათვის გულითადად მადლობას მოვხსენებ.

2) ამ წარწერების შესახებ იხ. პროფ. აკ. შ ა ნ ი ძ ი ს „ნაშთები მესამე პირის ობიექტ“. პრეფ. კ მ ა რ ე ბ ი ს ა კ მ ო ე ნ ე ბ ი ს წ ი ნ ქ ა რ თ უ ლ ზ მ ნ ე ბ შ ი“. უნივერ-სიტ. მოამბის³ ამავე №-ში, გვ. 276—279, სადაც ამ წარწერების შესახები მწერლობაა დასახელებული.

თქვამია: ქე ღთ ეპ[ისკ]ოპ[ოს]ი კრებულთაჲთა... შეიწყალებ და მ[შ]რო-
მელთა ამაჲს ეკლესიას შინა შეხეწიე-ო. ვინ არის ეს დავით ეპისკოპოსი,
აქ ნათქვამი არ არის, მაგრამ უეჭველია იგი ბოლნელი ეპისკოპოსი
უნდა ყოფილიყო.

ის შესთხოვს ქრისტეს, რომ მშრამქლთა ამ ეკლესიაში, ალბად
მოკუშავეთ, შეეწიოს. თითონ დავით ბოლნელი ეპისკოპოსი კრებუ-
ლითურთ, როგორც ეტყობა, მათ ჯგუფს არ ეკუთვნის, არც ისა ჩანს,
რომ აღმაშენებელი იყოს. წარწერის შინაარსი თითქოს უფრო უკვე
არსებულს საყდარში მუშაობას (ეკლესიას შინა) გულისხმობს, ეგების
გასამშვენებლად ნაწარმოებს. მაინცდამაინც ქართლის მოქცევის
მატიანეს გარკვევით აქვს ნათქვამი, თუ ვინ იყო ბოლნისის ეკლესიის
აღმაშენებელი. მას სახელდობრ უწერია: მეფობდა ბაგურ ძე თრდატისი
და მთავარ ეპისკოპოსი იყო ელია: და ამან ადაშენა ეკლესია ბოლნის-საო¹.
მაშასადამე, ბოლნისის ეკლესიის აღმაშენებლად მე-IX ს. მემატიანეს
ელია მთავარეპისკოპოსი ჰყავდა მიჩნეული და არა დავით ეპისკოპოზი.
მართალია ქართველ ისტორიკოსთა შორის ამის შესახებ როგორც
ეტყობა თანხმობა არ ყოფილა და მე-XI ს. ისტორიკოსი ლეონტი
მროველი ელიას მხოლოდ რუსთავისა და ნეკრესის ეკლესიების აღ-
მშენებლად სთვლის, ხოლო მისი სიტყვით ადაშენა ეკლესია ბოლნისი-
სა ფარსმან მეფემ ელიას მოადგილის სუიომონის მთავარეპისკოპოზობის
დროს². ქრონოლოგიურად ამ ორი ისტორიკოსის განსხვავებულ ცნობათა
შორის მაინც მცირე მანძილია. თუმცა ამ ხანის ქრონოლოგიურ-
გენეალოგიური საკითხები ჯერ კიდევ ნაკლებად აზის შესწავლილი,
მაგრამ რათგან ფარსმანი მე-1³ ს. დამდეგს მეფობდა³, ამიტომ ბოლნი-
სის ეკლესიის თავდაპირველი აგების თარიღი, ისე როგორც ქართველ
ისტორიკოსებს საქმის ვითარება წარმოდგენილი ჰქონათ, დაახლოვე-
ბით მაინც რკვევა: სახელდობრ მე-1³ ს. დასაწყისი უნდა ვიგულისხ-
მოთ. ამგვარად თითქმის ცხადი უნდა იყოს, რომ დავით ეპისკოპოზის
მიერი ბოლნისის სიონის წარწერა ამ საყდრის თავდაპირველი აგების
აშბავის მომთხრობელი ძველი არ უნდა იყოს. მაგრამ ამისდა მიუხედა-

1) E. Такайшвили, Описание рукописей... II, 721.

2) ცა მეფეთა *292, გვ. 115—116.

3) ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია I, 184.

ვად იგი მაინც ძალიან ძველია. სხვასაც რომ თავი დავანებოთ, მარტო უ, ჯ და მეტადრე ბ ასოთა მოხაზულობა, იმგვარადვე როგორც თვით წარწერის ენა, უნებლიეთ გვაფიქრებინებს, რომ ბოლნისის ეს წარწერა-ქართული მწერლობის ერთი უძველეს ძეგლთაგანი უნდა იყოს.

მაგრამ რასაკვირველია მარტო ეს საკმარისი არ არის და ქართული პალეოგრაფიის დებულებათა სიმტკიცისა და ექვემიუტანელობისათვის ამ წარწერის უფრო ზედმიწევნითი დათარიღება საჭიროა. რაკი წარწერის ავტორი დავითი ბოლნისის ეპისკოპოსი ყოფილა, ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს მისი მოღვაწეობის ხანა გამოვარკვიოთ.

იმ საეკლესიო კრების ძეგლისწერას, რომელიც კავად სპარსთა მეთვის ღროს ბაბგენ სომეხთა კათოლიკოზისა და გაბრიელ ქართლისა კათოლიკოზის მეთაურობითა და ორივე ეკლესიის წარმომადგენელთათანადანსწრებით მოხდა ქალკიდონის კრების აღსარების უარსაყოფელად, ქართველ ეპისკოპოსთაგან სხვათა შორის ხელს აწერდა დავით კჰასკოზასი ბაღნისისა¹. უნებლიეთ იხადება აზრი, რომ შესაძლებელია ეს სწორედ ის თავით ბოლნისის ეპისკოპოსი იყოს, რომელმაც ზემოაღნიშნული წარწერა ამოაჭრინა. რასაკვირველია ბოლნელ ეპისკოპოსთა შორის დავით შეიძლება სხვაც ყოფილიყოს, და სრული უექველობით ბოლნისის წარწერის დავით ეპისკოპოსისა და სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრების მონაწილე დავით ბოლნელის იგივეობის დამტკიცება ჯერჯერობით შეუძლებელია. მაგრამ თითქმის საუკუნე ნახევრის განმავლობაში მყოფ ცურტავის 11 ეპისკოპოსთა შორის, მხოლოდ ორსა ჰქონია ერთი და იგივე სახელი და ისიც ერთი მეორისაგან ცოტად მაინც განსხვავებული, ჯოჰან დ ჯოჰანე და მათ შორის არც ერთს დავითი არა ჰქმევია². სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრების მონაწილე ქართველ ეპისკოპოსთაგანაც მარტო ორი ყოფილა სეხნა და ორსავე იოსებო ჰქმევიათ, თუ რომ აქ გადამწერის შეცდომა არ არის³.

ამგვარადვე ოთხი საუკუნის განმავლობაში მყოფ ქართველთა ეკლესიის მწყემსმთავართაგან, მრავალ მთავარ-ეპისკოპოზ-კათოლიკოზთა შორის, როგორც ქართლის მოქცევის მატიანის ცნობებითგანა ჩანს

1) «*Գաւիթ Եպիսկոպոս Բողնիս: Գիրք ՔրԹԻց*, გვ. 183.

2) *Գիրք ՔրԹԻց*, 178.

3) იქვე, 182—183.

მხოლოდ სამოველის სახელი გვხვდება ხშირად, სახელდობრ 9-ჯერ, პეტრე და იოვანე 3-ჯერ, იოველ, მაქაელ, არსენი, თავფაჩაგ, გიორგი და გრიგოლ 2-ჯერ, დანარჩენი სახელები, მათ შორის დავითიც, მართო ერთხელ არის. ეს გარემოება გვიჩვენებს, რომ მწყემსთავართა შორის მაშინდელ საქართველოში ერთგვარი სახელი ხშირი არ უნდა ყოფილიყო და კერძოდ დავითის სახელი უძველეს ხანაში ისე გავრცელებული არ ყოფილა, როგორც შემდეგში, როდესაც ბაგრატიონთა დავით წინასწარმეტყველისა და მეფისაგან ჩამომავლობის რწმენა განმტკიცდა. ამის გამო დავით ეპისკოპოსი შეიძლება მართლაც სომეხ-ქართველთა კრების დამსწრე დავით ბოლნელი ეპისკოპოსი იყოს. თვით იმ კრების თარიღი, რომელზედაც სომეხთა და ქართველთა ეკლესიის წარმომადგენლებმა ქალკიდონის მოძღვრება უარჰყვეს, აბრაამ სომეხთა კათოლიკოსის ეპისტოლეში დასახელებული არ არის¹. აბრაამ რათგან 506 წ. დვინში მომხდარი კრების დროს სპარსეთის ქრისტიანების მიმართ დაწერილ წერილში ბაბგენ სომეხთა კათალიკოსი ქართველთა, სომეხთა, ალბანთა და ბერძნების სარწმუნოებრივ თანხმობაზე ლაპარაკობს², ამიტომ ალბანელ-ქართველ-სომეხთა შეერთებული საეკლესიო კრება ან 506 წ. ცოტა უწინარეს უნდა მომხდარიყო, ან, როგორც ერვანდ ტერ-მინასიანცი ამტკიცებს, იქნება თვით იმავე დვინის კრების დროსვე³.

რაკი დავით ეპისკოპოსი სხვა ქართველებთან ერთად, ვითარცა ბოლნელი მღვდელთა-მთავარი, ამ 505—506 წ. საეკლესიო კრების მონაწილე ყოფილა, ამის გამო უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ბოლნისის სიონის საკუთხეველის კონქის წარწერა უნდა ან მე-Ⅴ ს. დამლევს, ან მე-Ⅵ ს-ის დამდეგს ეკუთვნოდეს, მაინცდამაინც მე-Ⅵ საუკუნის პირველ მეოთხედზე უგვიანესი არ უნდა იყოს⁴.

¹) *Жизнь Григория*, 182—183.

²) იქვე, 43, 45 და 46.

³) ან. *Հայոց եկեղեցւոյ Յարաբերութիւնները*, ეჯმიაწინი 1908 წ. გვ. 65—70.

⁴) პროფ. გ. ჩუბინაშვილი ბოლნისის სიონის აგების თარიღად დაახლოებით 503—523 წ. სთვლის, მაგრამ აღნიშნული არა აქვს, თუ რა მონაზრებით (*Untersuchungen zur Geschichte der georgischen Baukunst I. Erstes Heft. Kleine Kirche des Heiligen Kreuzes von Mzchetha, Tiflis 1921, გვ. 24*). იმავე შრომაში, რომელიც დაბეჭდილია ქართულად „მომამის“ ამავე ნომერში, ბოლნისის სიონი დასახელებულია უძველეს ტაძრად, მაგრამ მისი აღწენების თარიღი ნაჩვენებია არ არის: „მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი“ გვ. 45.

V.

ბოლნისის სიონის წარწერის შემდგომ ქალ პალეოგრაფიის კანონების შესაქმნელად განსაკუთრებული მნიშვნელობა, როგორც აღნიშნული იყო, მცხეთის ჯვარის ქანდაკებათა წარწერებსა აქვთ, მეტად რე დემეტრისა, ადრნერისა და ქობულისას. მაგრამ არც ერთი ამათგანი დათარიღებული არ არის, უამისოთ კი მტკიცე დებულებების შექმნა შეუძლებელია.

ქართული საისტორიო წყაროები („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ჯუანშერი და სუმბატ დავითის ძე) ჯვარის ორივე ეკლესიის აგებას გვარამსა, სტეფანოსსა, დემეტრეს, ადრნერსს და სტეფანოზს ადრნერსეს ძეს მიაწერენ¹. თუმცა არც ისტორიკოსთა მოთხოვრებაშია ქრონოლოგიური ცნობები, მაგრამ საქმის მიმდინარეობის მიხედვით მთელი ეს ამბავი მე-VI საუკუნის დასასრულითგან მოყოლებული მე-VII საუკუნის პირველ ნახევრამდეა ნაგულისხმევი.

ჩემ „ქალ ერის ისტორია“-ში უკვე აღნიშნული მქონდა, რომ ადრნერსე, ანუ ადარნასე მართლაც მე-VII საუკუნის დამდეგის პოლიტიკურ მოღვაწეთა შორის გვხვდება: იგი იხსენიება იმ მიწერ მოწერაში, რომელიც ქართველთა და სომეხთა შორის ყოფილა საარწმუნოებრივი უთანხმოებისა და კამათისა გამო². მოსე ცურტაველი ეპისკოპოსი სომხეთის კათალიკოზის მოადგილეს ვრთანესისადმი მიმართულს წერილში თხოულობდა, რომ ამ უკანასკნელს აღმოსავლეთ საქართველოს გავლენიან პირებთან მიეწერა ადრნერსისა, ვაჰანისა და ბუზრმიჭრისათვის³. სომეხთა კათალიკოზის მოადგილე სწორედ ასეც მოქცეულა და კირიონ ქართლის კათალიკოზისადმი გაგზავნილი ეპისტოლე ამ სამთავრისადმისაც მიუმართა⁴. სუმბატ გურგანის მარზპანის ქართლის კათალიკოზისადმი გაგზავნილი წერილიც კირიონის შემდგომ იხსენიებს „მთავართა ქვეყნისა თქვენისათა ადრნერსესა და ყოველთა ვარგთა“⁵. თვით ქართული

¹) Е, Такайшвили, Описание, II, 724—726; ჯუანშერ *410, 411 414, 415, გვ. 198—197; სუმბატ, ცა ბაგრ. *572, გვ. 341—2.

²) I, 215.

³) *არ მარსხრახსი და მონანსი ჩრქიჩინი (წიქრე ქიქრე, 133₁-).*

⁴) იქვე 138₂.

⁵) *სქანანავ აქსარჩიქ მარსხრახსი და მინანჯი ქორავი (იქვე, 168₂-3).*

რედ მისგან განსაზღვრული თარიღები მიეჩნია და არა რომელიმე სხვა წლები, მას თავის თხზულებაში ჩამოთვლილი არა აქვს. სტეფანოს I ერისმთავრობის თარიღად 600—619 წ. აქვს მიღებული¹, ადარნასესთვის 619—639 წ.² და სტეფანოს II-სთვის 639—663 წ. დაუწესებია. ბართოლომე, ე. პახომოვი და უკანასკნელად პროფ. გ. ჩუბინაშვილი ეცადენ ვახუშტის მიერ შემუშავებული ქრონოლოგია შეესწორებინათ. მაგრამ თუ სტეფანოზისთვის ასე თუ ისე ნუმიზმატიკური ცნობების გამოყენება შეიძლებოდა და გამოყენებული იყო კიდევ, აღწერსესთვის ამგვარი დასაყრდნობი საფუძველი ზემოაღნიშნულის გარდა, რომელიც მისი მოღვაწეობის დასაწყისის თარიღებას გვშევლის, არ მოიპოვებოდა. უკვე ამ თარიღს უნდა ცხადეყო, რომ ვახუშტის ქრონოლოგია ურყევი არ იყო. პროფ. გ. ჩუბინაშვილმა ვახუშტისაგან მიღებული აღწერსეს ერისმთავრობის დასასრულის ინდიკტიონის შესწორებაც სცადა და ფიქრობდა, რომ სტეფანოს II გაერისმთავრებისათვის ვახუშტის დადებული თარიღი 639 წ. ოცი წლით უწინარეს, ანუ 620 წ. უნდა ვიგულისხმოთ. ამის საბუთად მას 'ქართლის მემკვიდრე ერისმთავრობის ცნობა მოჰყავს, რომლის მიხედვითაც ჰერაკლე კეისრის საქართველოში შემოსვლის დროს აღწერსეს მაგიერ სტეფანოსია³. მართლაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ სწორედ ასე გვისურათებს მაშინდელი საქმების ვითარებას⁴. მაგრამ მართლის გარემოება, რომ ამ მემკვიდრე ჰერაკლე კეისრის თანამედროვედ სტეფანოზ დიდი, ე. ი. I მიაჩნია და არა მეორე, როგორც პროფ. გ. ჩუბინაშვილი ფიქრობს⁵, ამ ცნობას საეჭვოდა ხდის, მით უმეტეს რომ უტყუარი საბუთის თანახმად 605—607 წ. აღმოს. საქართ-

¹) იქვე, 109.

²) იქვე, 113.

³) მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი („ტფ. უნ. მოამბე“, № 2), გვ. 58-61; Die Kleine Kirche des Heiligen Kreuzes von Mzchetha (*Untersuchungen zur Gesch. d. georg. Baukunst*. Erster Band. Erstes Heft. Tiflis 1921), გვ. 43—44, 46.

⁴) იხ. Описание, II, 724 და 726.

⁵) უნდა აღვნიშნო, რომ იგი აღწერსეს და სტეფანოზ I თარიღებით ისე არ იყო დაინტერესებული, რამდენადაც გუარამისით. (იხ. მისი ზემოდასახ. თხზულება, 44).

ველოს ერისმთავრად აღრნერსეა და არა სტეფანოზი. ცხადია არც ქართლის მოქცევის შემდგენელს ჰქონია ნამდვილი ცნობები ამ პირთა მთავრობის დროის შესახებ და თავის თხზულებაში დაახლოვებითი, იქნებ იმავე თანამედროვეობის მეთოდის საშუალებით, ხანის განსაზღვრის დროს შეცდომა მოსვლია. მისი ცნობა სანდო უნდა იყოს, როგორც ეტყობა, მხოლოდ მთავართა ურთიერთშორისი ნათესაობითი დამოკიდებულებისა და ჯვარის ეკლესიის აგების შესახებ.

აღრნერსე განთქმული მთავარი ყოფილა და მის მოღვაწეობაზე სხვაგანაც გვხვდება ცნობა, რომელიც მისი ერისმთავრობის დასასრულის ინდიკტონის განსაზღვრას უფრო მტკიცე საფუძვლით შეგვაძლებინებს. სომეხთა ისტორიკოს მოსე კალანკატუელს სახელდობრ აღნიშნული აქვს (რასაკვირველია თავის ერთ-ერთი უფრო ძველი წყაროს მიხედვით), რომ ალბანთა მთავარი ჯუანშირი სპარსელებთან ბრძოლის დროს დაჭრილი პირველი გამარჯვების შემდგომ ქართველთა საზღვრებში იმყოფებოდაო. იქ მასთან მოვიდა კაცი დიდად პატიოსანი აქ ქვეყნის მმართველი აღრნერსე მთავარი, რომელსაც ჰრომაველთა მეფობისაგან სამმაგი პატივი ჰქონდა. დაჭრილისადმი მოვლა-მზრუნველობას გარდა მან დაურღვეველი საზავო ურთიერშორისი ხელშეკრულება დასდვა და ქართველთა ჯარი მიაშველა ალბანთა მთავარს¹. სომხური საისტორიო წყაროს ცნობა იმ სამმაგი პატივის შესახებ ჩვენთვის ეხლა ადვილი გასაგები არ არის და ამის გამო ბუნდოვანად გვეჩვენება, განუმარტავად მაინცდამაინც გამოუდგარი იქნება.

ბიზანტიაში კეისრები საკარისკაცო პატივებს რომ ურიგებდენ, ამასთანავე ერთად მათ ყოველწლიურად სარგო ეძლეოდათ, რომელსაც *როგა* (*ρόγα*), ანუ მერმინდელი ქართული გამოთქმით *როგა* ეწოდებოდა. ზოგჯერ ბიზანტიის მეფეები ერთსა და იმავე პირს ერთბაშად რამდენსამე *როგს* ან სამს და მეტს პატივსაც აძლევდენ ხოლმე, რასაკვირველია, რომ ამ საშუალებით მას უფრო მეტი როგა მიეღო ბიზანტიის

¹) ...*Երազարէր գարձեալ առ սահմանսն Վրացք եւ անդ մեծապատիւայրն Ատրնբրսն ի իշխան աշխարհն՝ որ ხրեხակ զահրեիցու թիւն ՚ի Հրովմա-յիցևսց թագաւորութենէն ունէր, գայր նա և իւրովի պատէր զվերս նորա, մեծի քալութեան նորա զյաղթութիւն խնդութիւն համարեալ: Յայնժամ խաղողական և անքակ միարանութիւն հաստատեալ ընդ միմեանս՝ անուր յօգնականութիւն զգորս Վրացք» (Պատ. Աղուանից, Լუկասიანის გამ. 203—204):*

სახელმწიფო ხაზინითგან. მაგ. მიხეილ ატტალიოტი იყო პატრიკიოსი და ანთიპატოსი, ამაღლის ჰერცოგი იოანე III სამი პატივით ყოფილა დაჯილდოვებული და იწოდება პატრიკიოსად, ანთუპატოსად და ვესტად¹. ამგვარადვე კეისარმა მიხეილ VII დუკამ 1074 წ. რობერტ გვისიკარს, რომლის ასულსაც სარძლოდ თხოულობდა, ჰპირდებოდა, რომ მის ერთ-ერთ შვილს ერთბაშად 10 პატივს მისცემდა კურაპალატობითგან მოყოლებული სპათაროკანდიდატამდის, რომ ამ გვარად მას ყოველწლივ ბიზანტიის ხაზინითგან 2 კენტდინარი მიეღო როქად². სომხური საისტორიო წყაროს ზემომოყვანილი ცნობაც აღრნესე ერისმთავრის შესახებ სამმაგი პატივის თაობაზე, რომელიც მას ბიზანტიის სამეფოთგან მიღებული ჰქონია, უეჭველია ამგვარადვე უნდა გავიგოთ. აღრნესესე ერთბაშად სამი პატივი ექმნებოდა მოცემული. მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერაში იგი ვპატოსად არის მოხსენებული. ვპატოსი ლათინური კონსულის ბერძნული შესატყვისობაა. თავდაპირველად რომის სახელმწიფოში დიდ ხელისუფლებად მიჩნეული, იმპერატორობის ხანაში თანდათანობით ჩამოქვეითდა. მე-XI ს-ში ბიზანტიაში იგი მესამე პატივი იყო ქვეითგან მოყოლებული (იქვე). ამ დროსაც ვპატოსობა შედარებით დიდ პატივად ითვლებოდა და მისი წარამარა დარიგება არ შეიძლებოდა. მეXI ს. ბიზანტიელი დიდებულის დარიგებაში პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ ბერძენთა მეფეები, თუ არ უცხოელ მეფეთა გვარიშვილებს, ჩვეულებრივ უცხო ქვეყნელებს გინდაც კარგი შთამომავლობისას ბიზანტიის სამსახურში მყოფი პატრიკიოსობასა და ვპატოსობას არ აძლევდნენ³. მეVII ს-ში ცხადია ვპატოსობას უფრო მეტი მნიშვნელობა და ფასი ექმნებოდა.

ამის შემდგომ ცხადი უნდა იყოს, რომ მოსე კალანკატუელის წყაროს ცნობა აღრნესე ქართველთა მთავრის ბიზანტიის სამეფოთ-

¹) М. Н. Скабалановичъ, Византійское государство и церковь въ XI в., гл. 163.

²) М. П. В. Безобразовъ, Матеріалы для исторіи Византійской имперіи: *ЖМНП*. 1889 წ., сент., гл. 25. ამ და შემდეგ წყაროზე ჩემი ყურადღება დრმადაპტივცემულმა პროფ. გ. წერეთელმა მიაქცია, რისთვისაც დიდ მადლობას ვუძღვნი.

³) В. Васильевскій, Совѣты и рассказы Византійскаго боярина XI вѣка: *ЖМНП*. 1881 წ., августъ, гл. 319.

გან სამმაგრ პატივით დაჯილდოვებულების შესახებ იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ რათგან ვპატოსობა მესამე საფეხური იყო ქვემოთგან, ამიტომ აღრწერსეს ვპატოსობის გარდა პრეტოსპათარობა და სპათაროკანდილატობაც უნდა ჰქონოდა, ე. ი. მართლაც ერთბაშად სამი პატივის მქონებელი ყოფილა.

ასე თუ ისე მაინც, რაკი სომხურ წყაროში მოხსენებული აღრწერსე ქართველთა მთავარი ბიზანტიის სახელმწიფოს პატივით ყოფილა შემკული და მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერებშიც იგი ვპატოსად ე. ი. ბერძნული საკარისკაცო პატივით შემკულად არის მოხსენებული, ამიტომ ქართული ეპიგრაფიკული და სომხური საისტორიო წყაროს ცნობები ერთი მეორეს კარგად უდგებიან.

რათგან აღრწერსე ერისმთავრის მოღვაწეობის დასაწყისის თარიღი დაახლოვებით მაინც გამოარკვეული ვეპქეს, საქაროა ზემო მოყვანილი ცნობის ქრონოლოგიური განსაზღვრაც. თუმცა მოსე კალანკატუელს თარიღი ამ ადგილას დასახელებული არა ექვს, მაგრამ მოთხრობის მიმდინარეობის მიხედვით ამ ამბის ქრონოლოგიურად გამოარკვევა მაინც შეიძლება და თვით ავტორსაც ნაგულისხმევი უნდა ჰქონდეს.

აღბანთა ისტორიაში სახელდობრ ნათქვამია, რომ იეზდიგერდ სპარსთა მეფის ბატონობის მეექვსე თვეს, ჯუან შირი ჯერ კიდევ სპარსეთში ყოფილა¹.

აქ იეზდიგერდ III იგულისხმება, რომელიც 628—632 წ. განაგებლობაში სპარსეთში გაეფებულა ანარქიის შემდგომ, როდესაც 12 შაჰი ავიდა და ჩაოგდებულ-მოკლული იყო სპარსეთში, 632 წ. ერანის ბატონად იქნა აჩეუო.

მაშასადაე 632 წ. აღბანთა მთავარი ჯერ კიდევ სპარსეთში ყოფილა და არაბთა პირველ შეოსლევს დროს ბრძოლაშიაც კი მონაწილეობას იღებდა². ამგვარად ცხადი ხდება, რომ 633 წ. ჯუან შირი სპარსეთში უნდა გვევლებოდეს. მოსე კალანკატუელის ცნობებს თუ დავუჯერებთ, ჯუანშირს ვითარც 7 წე იიწადი (*qamān ho[sh]*) სპარსთა არაბებთან ბრძოლაში უნდა გაეჭარებინოს³, ე. ი. თითქოს 643 წ-მდე ირანში ყოფილი-

1) *მთა. სკლასიკე*, 201.

2) გვ. 201.

3) იქვე 202.

ყოს. მაგრამ ეს ძნელი დასაჯერებელია, რათვან 642 წ. იეზდიგერდ III არაბთაგან საბოლოოდ დაპარცხდა და ასეთ პოლიტიკურ მდგომარეობაში, როდესაც სპარსეთი უკვე განადგურებული იყო, ძნელი წაომოსადგენელია, რომ სპარსელებს აღბანეთში ჯუანშერთან ბ.ძოლის უნარი და ხალისი ჰქონოდათ. ამიტომ საფიქრ ბელია, რომ ამ აღვილას სომხურ ტექსტში თავდაპირველად 7 თვე (*qamḥas hoḥu*) ეწერებოდა და გადაწვერთაგან შემდეგ შეცდომით 7 წლად (*qasas hoḥu*) იქცა.

თუ ჩვენი შესწორება სწორია, მაშინ აღბანთა მთავარი ჯუანშირი 633—4 წ. უკვე თავის სამშობლოში უნდა ვი.ულისხმოთ, სადაც იგი სპარსეთის დასუსტებისა და დაცემით გამხნეებული უკვე თავის ბატონობის განსამტკიცებლად იბრძვის¹. რაჰდენადაც სომხური წყაროს სიტყვებითაჲნა ჩანს, სწორედ ამ ხანში ე. ი. დაახლოვევით 634—5 წ. უნდა მომხდარიყო აღრნერსეს და ჯუანშირის ზემოხსენებული დაზავება და მოკავშირეობა. ამგარად უნდა დავსკვნათ, რომ 634 წ. აღრნერსე ჯერ კიდევ ცოცხალი ყოფილა.

მაშასადამე მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ქანდაკება აღრნერსეს გამოხატულების მქონებელი და მისი წარწერით შემკული 604—5 წ. 634 წ. შუა უნდა ყოფილიყო გაკეთებული. მაგრამ ამ წარწერაში ამომტკეული—მოქანდაკე აღრნერსეს ვპატოსად იხსენიებს, ამისდა მიხევაით შეიძლება ამ წარწერის ქრონოლოგიური განსაზღვარა უფრო ზედმიწე ნითაც, აღრნერსეს ვაპატოსების თარიღი რომ ვცოდნოდა. ამ თვალთსაზრისით იქნება უმნიშვნელო არ იყოს ის ვარემოება, რომ აღრნერსე 604—607 წ. სომეხ ქართველთა შორის ატეხლ საპექრო მიწერამწერაში ვპატოსად არსად იხსენიება. აქეთვან შესაძლებელია ისეთ დასკვნას დასდგომოდა ადამიანი, რომ 607 წ. აღნერსე ერისთავს ვპატოსობის პატივი ზიზანტიის კეისრისაგან ჯერ მიღებული არ ჰქონა, და ამის გამო მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერა 607 წ. უწინარესი არ უნდა ყოფილიყო და 608—634 წ. შუა უნდა ვიგულისხმოთ ამოქრიალად. მაგრამ რათვან მწერამწერაში აღრნერსე შეიძლება შეთხვევით არ იყოს ვპატოსად აღნიშნული, ან იმიტომ რომ ვპატოსობის მოხსენებას სავალდებულოდ არ სთვლადენ და მისი ერისძთავრობა უფრო საპატიო წოდებულებად

¹) იხ. 203—205.

მიიჩნდათ, ამიტომ მეცნიერული სიფრთხილის გამო თითქოს ემჯობინებოდა, ჯერ-ჯერობით მხოლოდ იმით დავკმაყოფილდეთ, რომ აღრნერსეს წარწერა მე VII ს. პირველ ნაიერისად მიგვეჩნ ა, ერთი გარემოება რომ ვასათვალისწინებოთ არ იყოს.

სომეხ-ქართველ კათალიკოზთა მიწერმოწერითგან ვიცით, რომ ამ დროს 605—7 წ. აღმოს ვრეთი საქართველო იხვე სპარსეთს ეკუთვნოდა. ამის შემდგომ რასაკვირველია აღრნერსე ერისთავარს ბიზანტიის საპტიო წოდებულება არც შეიძლება რომ ჰქონოდეს და სწორედ ამიტომაც არას, რომ მიწერმოწერაში მისი ვპატრონობის ხსენებაც არ მოაპოვება. ეს გარემოება მაშასადამე უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ 605—7 წ. საბურთებში აღრნერსეს მართო მთავრად მოხსენება და მისი ვპატრონობის აღუნიშვნელობა შეუთხვევითი მოვლენა არ უნდა იყოს, არამედ მაშინდელ საქმეთა ვითარების ნამდვილ გამოხატულებას უნდა წარმოადგინდეს.

თუ ეს მართალია, მაშინ ისიც ადვილი გამოხატვობი გვექნება, თუ როდის შეიძლება, რომ აღრნერსე ერისთავარს ვპატრონობა მიეღო. ცხადია ვპატრონობა აღრნერსესთვის ჰერაკლე კეისარს უნდა მიეცა მაშინ, როდესაც მან აღმოსავლეთი საქართველო და ტფილისი სპარსელებს გამოჰგლიჯა ხელითგან, ე. ი. 626 წ. ახლო ხანებში.

მაშასადამე ჯვარის ეკლესიის აღრნერსეს წარწერა დაახლოვებით 626—634 წ. უნდა ეკუთვნოდეს.

ებლა მკითხის ჯვარის ეკლესიის დანარჩენი წარწერებია ქრონოლოგიურად განსასაზღვრავი. ჯვარის ეკლესიის ნამდვილი აღმაშენებელნი სტეფანოს ქართლისა პატრიკოსი და დემეტრე ვპატრონი ძმები ყოფილან¹ მართალია ეს საქმე გუარამ ერისთავს დაუწყია, მაგრამ შემატანეს სიტყვით მან მხოლოდ დაღვა საფუძველი პატრონისა ჯ², თვით შენობას აგებას კი სტეფანოს პატრიკოსი შესუგომია. პრ. გ. ჩუბინა შეილი თავის შემოსხენებულს თხზულებაში გვარამს პატარა ეკლესიის აღმაშენებლად სთვლის.

სტეფანოსის სახელით შემკული ვერცხლის ფულები, ერთის მხრით ჰორკუზდ IV-ის (579—590) მეფობის უკანასკნელ წლის 590 წ. ფულის მიმბაძველობას წარმოადგენენ, მეორეს მხრით ხოსრო II-ის (590—628)

¹) მქცა ქ: Описание II, 724.

²) იქვე.

ფულს მიაგვანანო. ქართული ფულების უკანასკნელი მკვლევარი ე. პახომოვი ფულების ამ ორ ჯგუფს ორ სხვა და სხვა მთავრის სტეფანოს I და მე-II-ის ფულებად სთვლის¹. პროფ. გ. ჩუბინაშვილი პახომოვის საბუთიანობას არღვევს და ფულების ორსავე ჯგუფს, ერთისა-და-იმევე მთავრის, სტეფანოს I ისად სცნობს². ასეა თუ ისე, სტეფანოს I ფულების პირველი ჯგუფის მიხედვით 590—1 წ. ქართლის მთავრად შეიძლება ვაგულისხმოთ. ხოლო, როგორც ზემოთაც აღნიშნული იყო, დაახლოებით 604—5 წ., მინც და მინც უკვე 606 წლამდე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთავართა სათავეში სტეფანოსი აღარა ჩანს და აღრნერსე იხსენიება. მაშასადამე სტეფანოს I-ის ერისმთავრობა სულ ცოტა 591 წლითგან უნდა ვიანგარიშოთ 604—5 წლამდე.

მცხეთის ჯვარის ეკლესიის სტეფანოსის წარწერის ქრონოლოგიურად განსაზღვრისათვის რასაკვირველია მისი წოდებულების გამოყენებაც შეიძლება: აქ იგი ქართლის პატრიკოსად იხსენიება, ცხადია, რომ ამ წოდებულების მიღება მას მხოლოდ ბიზანტიის კეისრისაგან შეეძლო იმ დროს, როდესაც აღმოსავლეთი საქართველო ბიზანტიის მფურს მფარველობის ქვეშ მოექცა ე. ი. 591—604 წ. შუა³. უფრო საფუძვრებელია, რომ კეისარს მავრაკიოსს სტეფანოსისათვის იბერიის დაბატრონების პირველ ხანებშივე მიეცა პატრიკოსის წოდებულება მისი გულის მოსაგებად. ამის გამო სტეფანოზის წარწერა დაახლოებით 591—600 წ. უნდა იყოს მოჭრილი.

საფუძვრებელია, რომ ბიზანტიის კეისარს იმავე დროს, როდესაც სტეფანოსისათვის პატრიკოსობა მიუცია, მის ძმის დემეტრესთვის ვპატოსობა ეწყალობებინოს. ვპატოსობა პატრიკოსობაზე ერთი საფეხურით უფრო დაბლა იდგა. მაშასადამე დემეტრეს წარწერაც დაახლოებით იმავე ხანას, მე-VI ს. უკანასკნელ ათეულს უნდა ეკუთვნოდეს.

¹) Е. Пахомовъ, Монеты Грузии, I (отд. отт. изъ IV вып. I тома Записокъ Нумизм. Отд. Русск. Арх. Общ.), СПб. 1910. გვ. 28—29 და 30—36.

²) მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი (ტფ. უჩივ მაამბე, II), 59—60; Die kleine Kirche des Heiligen Kreuzes von Mzchetha (*Untersuchungen zur Gesch. d. georg. Baukunst*. Erster Band. Erstes Heft), Tiflis 1921, 42.

³) ი. ჯავახიშვილი, ქლ ერის ისტორია. I², 214—215.

გამოსარკვევი გვაქვს ესლა მხოლოდ ქობულ-სტეფანეს წარწერის თარიღი. მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ეს წარწერა უეჭველია ყველაზე უფრო მერმინდელია. გამოქან დაკებულ პირს ორი სახელი ჰქონია, ერთი (ქობულ) ამ პირის ჩვეულებრივი წაომართული სახელი უნდა იყოს, ხოლო მეორე ქრისტიანული (სტეფანე) მისი ნათლობის სახელი იქნება. ზემოაღნიშნულ ქართველ ისტორიკოსთა ცნობითაც მცხეთის ჯვარის აგებაში ორ სტეფანოსს მიუღია მონაწილეობა, რომელთაგან მეორე აღრნერსეს შვილად არის აღნიშნული. საყურადღებოა, რომ ისტორიკოსი ჯუან შეოის სიტყვით სტეფანოს აღრნერსეს ძეს როცა ჯვარის ეკლესია დაუმთავრებია, დღესასწაულებიც დაუწესებია. იმ სადღესასწაულო კრებათა შორის, რომელსაც წინაშე მატეოსნისა ჟუანისა იხდიდენ, ერთი თურმე ყოველთა სამშაბათთა ყოფილა, როდესაც დაუწესებიათ კსენება ზიჩველ შაწამისა სტეფანესა და სხვა მოწამეთა¹. აღსანიშნავია, რომ ჯვარის ეკლესიის ქანდაკებაზე ქობულ-სტეფანეს სწორედ პირველ მოწამე სტეფანეს წინაშე მვედრებელად არის გამოყვანილი. ეს გარემოება ქობულ-სტეფანესა და ისტორიკოსთა სტეფანოსის ერთისადა-იგივეობის დამატკიცებელი უნდა იყოს.

საგულისხმოა, რომ ქობულ-სტეფანეს არც წარწერაში აქვს რაიმე ბიზანტიური პატივი და არც, ქანდაკებით არის სხვებივით წამოსასხამით გამოხატული. უეჭველია ეს იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ სტეფანე მართლაც არავითარი ბიზანტიური პატივით დაჯილდოვებული არ უნდა ყოფილიყო. რათგან აღრნერსე ვპატოსის წარწერა, როგორც დაკრწმუნდით 626-631 წ. შუა უნდა იყოს ამოჭრილა, ქობულ-სტეფანეს წარწერა უფრო მერმინდელად არის საფიქრებელი. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“² და დანარჩენი ქართული წყაროები ამ სტეფანოსს არაბთა სპარსეთსა და საქართველოში შემოსევის თანამედროვედა სთვლიან და ვგონებ მართალიც უნდა იყოს. შესაძლებელია აპითვე აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ქობულ-სტეფანეს არავითარი ბიზანტიური პატივი აღარ აშვენებდა: ბიზანტიის მფარველობა აღმოსავლეთ საქართველოში უკვე მოსპობილი იყო. ყველა ზემოთქმულის შემდგომ ვგონებ შესაძ-

1) ცე ვახტანგ გურგასლისაჲ; *415, გვ. 197

2) ე. თაყაიშვილი, Описавіе, II 726.

ლებელი უნდა იყოს დავასკვნათ, რომ ქობულ-სტეფანეს წარწერა დაახლოვებით VI—VII საუკუნის შუა წლებს ეკუთვნოდეს.

ბოლნისისა და მცხეთის ჯვარის წარწერების დათარიღება საშუალებას გვაძლევს ქართული პალეოგრაფიისათვის და ენათმეცნიერებისათვის ზოგიერთი მნიშვნელოვანი საკითხი გადავწყვიტოთ. უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ მრგვლოვანი ასომთავრულით ნაწერი უთარილო ძეგლების დასათარიღებლად გამომყვეტი მნიშვნელობა სამი ასოს მოხაზულობასა აქვს, სახელდობრ ბანისას, ჳიესას და ყარისას. ამათგან ბანი, როგორც ეხლა გამოირკვა, უძველეს ხანაში თავშეკრული იწერებოდა, შემდეგ-კი მას თავი გაეხსნა ჯერ ოღნავ, შემდეგ თანდათანობით სრულდებოდა. რაც უფრო მერმინდელია ძეგლი, ბანს საზოგადოდ მით უფრო მეტად აქვს ვახსნილი თავი. გამოსარკვევი იყო, თუ სახელდობრ როდის გაეხსნა ამ ასოს თავი, რომ ამ ნიშნის მიხედვით უძველეს უთარილო ძეგლების დათარიღება შესაძლებელი გამხდარიყო.

ბოლნისის სიონის დავით ეპისკოპოსის წარწერაში, როგორც დავრწმუნდით, ბანი ჯერ კიდევ სრულებით თავშეკრულია. ე. ი. მე-V ს. დასასრულსა და მე-VI ს. დამდეგს ამ ასოს ძველი მოხაზულობა წინანდებურად დაცული აქვს. ხოლო ქობულ-სტეფანეს მცხეთის ჯვარის წარწერაში ბ უკვე ოღნავ თავგახსნილია. ეს წარწერა, როგორც გამოირკვა, მე-VII ს. შუა წლებს ეკუთვნის.

მაგრამ რათგან ჩვენ არავითარი საბუთი არა გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ბანს თავი პირველად სწორედ ამ წარწერის ამოკვეთის დროს გაეხსნა და თანაც ვიცით, რომ ამგვარი პროცესი დამწერლობაში თანდათანობით ხდება და მისი დასაწყისი უფრო ხელთნაწერებშია საძებნელი, ვიდრე ეპიგრაფიკაში, ამიტომ უფრო სწორე იქნებოდა დავვსკვნა, რომ ბანს თავი უნდა მე-VI ს. უკანასკნელ მეოთხედსა და მე-VII ს. პირველ ნახევარს შორის ხანაში ვახსნოდა. რათგან ქობულ-სტეფანეს წარწერის ბანს თავი თუმც ოღნავ, მაგრამ უკვე მკაფიოდ თავგახსნილი უჩანს, ამიტომ პროცესის დასაწყისი დაახლოვებით მე-VI ს. დამდეგსა და მე-VII ს. დამდეგს არის უფრო მოსალოდნელი.

ქართული ენათმეცნიერების, სახელდობრ ქართული სამწერლობის ენის განვითარების ისტორიისათვისაც ბოლნის-მცხეთის ჯვარის წარწერები

ძველებს დასათარიღებლად საყურადღებო ქრონოლოგიური საფუძვლის შექმნის საშუალებას ვვაწვდიან. პროფ. აკ. შანიძემ პირველმა მიქცია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ ბოლნისის სიონის ორსავე წარწერაში, რომელთაგანაც ერთი დავით ეპისკოპოსს, მეორე კი აზარუხტს ეკუთვნის, და მცხეთის ჯგერის დემეტრე ვპატოსის წარწერაში მესამე პირის ობიექტურ თავსართად ჰაეს მაგიერ ხანია ნახმარი¹. დავით ბოლნელი ეპისკოპოსის წარწერა, როგორც გამორკვეული გვექონდა, ან მე-Ⅴ ს. დამღვევის, ან მე-Ⅵ ს. დამღვევისა უნდა იყოს, 506 წ. ახლო ხანისა. აზარუხტის წარწერის დათარიღებისათვის სამწუხაროდ არაფითარი დასაყრდნობი ცნობა არ მოგვეპოვება, მაგრამ ვგონებ ან ცოტა მერმინდელია, ან დაახლოვებით იმავე ხანასვე უნდა ეკუთვნოდეს: მაინც და მაინც იგიც მე-Ⅵ საუკუნის ძეგლია. მცხეთის ჯგერის დემეტრე ვპატოსის წარწერაც ქრონოლოგიურად დაახლოვებით განსაზღვრული გვაქვს და 591—600 წ. შუა უნდა იყოს ამოქრილი. ქართული ენის ისტორიისათვის ფრიად საყურადღებო გარემოებაა, რომ აღრნერსე ვპატოსის წარწერაში დემეტრეს წარწერის მსგავსად შეფხ ხეუჯ კი არ არის, არამედ შეფხ კეჯ, ე. ი. მესამე პირის ობიექტური თავსართი ხანი აღარ მოიპოვება.

როგორც ქვემოთ გამორკვეული იქნება და ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერებიც ამას უცილობლად ადასტურებენ, ხან თავსართის ჯერ ჰაედ ქცევა და შემდეგ ხმოვნების წინ სრული გაქრობა ქართული სამწერლობო ენის ისტორიის საერთო მოვლენა ყოფილა. გამოსარკვევია მხოლოდ ამ მოვლენის დასაწყისის ხანა და თარიღი. აღრნერსე ვპატოსის წარწერა სწორედ იმ მხრივ არის ძვირფასი, რომ ზემოაღნიშნული მოვლენის დათარიღების საშუალებას გვაძლევს. რაკი იგი, როგორც დავრწმუნდით, 626—634 წ. უნდა იყოს ამოქრილი და ამ წარწერაში ხანი უკვე აღარ მოიპოვება, დემეტრე ვპატოსისაში კი ხანი წინანდებურად იხმარება, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ ხანის

1) იხ. მისი 1922 წ. 23 მაისის საქართველოს საისტორიო საზოგადოების სხდომაზე „ქართული ეპიგრაფიკის უძველესი ნიმუშების“ სათაურით წაკითხული მოხენება, რომლის ერთი ნაწილიც ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბის ამავე (№ 2) წიგნშია დაბეჭდილი ამ სათაურით: „ნ. შთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის კმარებისა გმოვნების წინ ქართულ ზმნებში“, გვ. 262—281.

გაქრობის პროცესი მე-Ⅷ ს. პირველ მეოთხეში დაწყებულა. რასაკვირველია ამგვარი მოვლენა ერთბაშად არ ხდება და თანდათანობით ვრცელდება ხოლმე, ამის გამო მისი ზედმიწევნით და აარღლებაც შეუძლებელია. საუბრებელია, რომ ხანი საქართველოს რომელსამე კუთხეში უფრო აღრეც, უკვე მე-Ⅷ ს. დაამლევსაც ჰად გადაქცევის პროცესს დასდგომოდეს იმ დროს, როდესაც განათლებული წრეების უმრავლესობა ძველს გამოთქმასა და მართლწერას მისდევდა, იმგვარადვე როგორც მე-Ⅷ ს. მეორე მეოთხედშიც, როდესაც უკვე ხანის გადაგვარების პროცესი აღრნერსე ვპატოსის წარწერით არის დამოწმებული, და შესაძლებელია სხვებსა და უეჭველია საქართველოს ზოგს კუთხეებში მერმეც კარგა ხანს ხანის ხმარებისათვის თავი არ მიენებებიათ. ცხადია მხოლოდ, რომ ხან თავსართის გარდანივთების პროცესი მე-Ⅷ ს. პირველ ნახევრის დამლევისათვის უკვე სრულებით მკაფიოდ ყოვილა გამოხატული.

Ⅷ

ხანამ ამ ხუთი ხელთნაწერისა და ტექსტის დათარიღების საკითხის განხილვას განვაგრძობდეთ, უნდა მათ შესახებ მოკლე აღწერილობითი ხასიათის ცნობები მოვახსენოთ.

ოქსფორდის პალიმფსესტის ორიგინალის ნაშედილი ზომა 3. კოკოვცოვს არ სცოდნია, ფოტოგრაფიული სურათი კი in 12⁰ ტანისა ყოფილა¹. ფოტოტიპიური დანა 'ეტქის მიხედვით პირვანდელი ქართული ტექსტი ორ სვეტად ყოფილა ნაწერი. თითო სვეტში ოცი სტრიქონია, გარემო ეტრატს ფართო კიდევები ჰქონია, როგორც ეს შენახულ ქვედა კიდით შტაკდება. ტექსტი მსავილი ლამაზი მრგლოვანი ასომთავრული დამწერლობით არის გამოყვანილი და ფართოდ არის დაწეილი. გადარეცხვისა და ზემოთგან გარდიგარდმო დაწერილი ებრაული ტექსტის გამო თუმცა პირვანდელი ნაწერის ყველგან გარჩევა შეუძლებელია, მაგრამ, რაკი რამდენსამე ადგილას მკაფიოდა ჩანს, მაინც უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ განკვეთილობის ნიშნები ერთი და ორი წერტილის სახით ნახმაჩი ყოფილა. მთავარი ასოებიც ნახმა-

¹) Записки Вост. Отд. XI, 195.

რია, მაგრამ ტექსტი არც თავებად და არც მზხლებად დაყოფილი არ ჩანს.

ტფილისის უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერის № 373 შესახებ თ. ჟორდანიას აღწერილობაში ნათქვამი აქვს, რომ 338 გვერდიანი 15×14 სანტიმ. ეტრატის ხელნაწერია და დაზიანებული ყდა აქვს, რომ იგი პალიმფსესტია, რომლის უძველესი ტექსტი მე-VI—VII ს. ასოთმთავრულით არის ნაწერი და წასაკითხავადაც ადგილ-ადგილ დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენსო. მერმინდელი ნაწილი კი მას მე-XIV ს-ად მიიჩნია¹. თ. ჟორდანიას არავითარი მოსაზრება აღნიშნული არა აქვს, თუ რატომ ფიქრობდა, რომ თავდაპირველი ნაწერი მართლაც მე-VI—VII ს. იყო, არც ისა აქვს ნათქვამი, თუ რა ამოკითხვა ამ ადგილებში, სადაც ტექსტის წაკითხვა შესაძლებელია. ეს გარეგნობა მით უფროა გასაოცარი, რომ ხელთნაწერი თვით თ. ჟორდანიას საკუთრება ყოფილა და 213 გვერდზე თავსივე ხელით ქვედა კიდეზე მელნით დაუწერია: „ეს ძვირფასი ხელნაწერი შემეწაფა თფილისის საეკლესიო მუზეუმისათვის. თ. ჟორდანია“, ხოლო უკანასკნელი გვერდის მარცხენა კიდეზე აღუბეჭდია: „წაკითხე. თ. ჟორდანია. 1885 წ.“ ის გარეგნობა, რომ 1885 წლითგან მოყოლებული, როდესაც მას ეს ხელთნაწერი წაუკითხავს, 1908 წლამდე, როდესაც ამ ხელთნაწერის აღწერილობა სხვებისთან ერთად დაბეჭდა, არაფერი გამოუქვეყნებია ამ მართლაც ძვირფას ხელთნაწერის შესახებ, გვაუიქრებინებს, რომ აქ თ. ჟორდანია უფრო ალღოთი და პრაქტიკული გამოცდილობით გრძნობდა, რომ ძველ ნაწერთანა 3ქონდა საქმე, ვიდრე რაიმე გარკვეული კრიტიკული მით ხელმძღვანელობდა თავის მსჯელობის დროს ხელთნაწერის თარიღის შესახებ. ტექსტაც იმდენად ალბად ვერსად ამოუკითხავს, რომ მისი შინაარსის გაგება და მნიშვნელობის დაფასება შესძლიებოდა, თორემ ვინც მას წაკითხავდა და წაკითხავს, იგი ამ ხელთნაწერს თავს ველაჲ დაანებებს. იქნება აგრეთვე ამ ხელთნაწერს ძვირფასად თ. ჟორდანია იქ მოთავსებული ფურცლე მთაწმიდელის მართლაც საყურადღებო ეპისტოლეს გამო სთვლიდა, რომლის ტექსტიც მან თავის ქრონიკების მეორე წიგნში დაბეჭდა.

ეს ხელთნაწერი მთლად პალიმფსესტია თავითგან ბოლომდის, ბევრგან ჩაშვებულ დაკრუნჩხულა, მაგრამ ძველი ქართული ტექსტი სხვა

¹) Описание рукописей Тифл. Церковнаго Музея, II, 198—199.

და სხვა დროის დამწერლობით არის ნაწერი. ასომთავრულობის გარდა ნუსხა ხუცურით ნაწერიც გვხვდება, და უეჭველია სხვა და სხვა ხელთ-ნაწერებითგან უნდა იყოს შედგენილი. ბევრგან ტექსტი ისეა გადა-რეცხილ-გადაფხეკილი, რომ უკვე აღარაფრის გარჩევა არ შეიძლება, თუ პირვანდელი ტექსტი რასაკვირველია ქიმიურმა დამუშავებამ არ გამოაჩინა. ზოგან იმის გარჩევა მაინც ხერხდება, რომ ტექსტი მრგვლოვანი ასომთავრულით ყოფილა ნაწერი. ამგვარ ფურცლებზეც ყველგან ერთნაირი დამწერლობა არ ეტყობა, არამედ სულ ცოტა სამი სხვა და სხვა ნაირი დამწერლობის ძეგლებთანა გვაქვს საქმე. სხვებზე უფრო მნიშვნელოვანია გვერდები 235—246, 260—266 და 323—338, სადაც ტექსტი მშვენიერი მსხვილი მრგვლოვანი ასომთავრულით არის ნაწერი ფართოდ და განკვეთილობის ნიშნებითურთ.

ზანი აქ თავშეკრულია და ენაც უძველესი.

რათგან ძველი ხელთნაწერი დაუპატარავებით პალიმფსესტად ქცევის დროს და კიდევები ჩამოუჭრიათ, თავდაპირველი ტექსტი რამდენ სტრიქონიანი იყო, ეხლა ძნელი სათქმელია. მაგრამ ზოგ ფურცელზე 12 სტრიქონია შერჩენილი და ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ თუ ამაზე მეტი არა, თითო გვერდზე სულ ცოტა 12 სტრიქონი მაინც უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ ხელთნაწერის დაშლის შემდგომ შესაძლებელი იქნებოდა იმის გამოკვლევა, ორ თუ ერთ სტვეტად უნდა ყოფილიყო ნაწერი თავდაპირველი ტექსტი. ზემოაღნიშნულ ფურცლებზე შენახული ძველი ტექსტი ზოგან ჩვეულებრივ აღუჭურველი თვალითაც იკითხება, ხოლო ბევრგან გამაღიღებელი შუშის დახმარებით ხერხდება გაღარცხილი ნაწერის აღდგენა-ამოკითხვა და აპოკრიფული საქმენი მოცაქულთანა გამოღვა.

ტფილისის უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის ეტრატის ხელნაწერ ს. № 89 შესახებ თ. გორდანიას კატალოგში აღნიშნული აქვს, რომ იგი 904 გვერდიანი 28×16 სანტიმ. ტანის ხელნაწერი პალიმფსესტაა, რომლის უძველესი ტექსტი ძველი მსხვილი VI—VII ს. ასომთავრულით არის ორ სვეტად ნაწერი და ალაგ-ალაგ იკითხებაო. მერმინდელი ტექსტი მას მე-IX—XI ს-ში ნაწერად მიაჩნია და იოანე ოკროპირის მათეს თავის სახარების თარგმანებას შეიცავს¹. თუ რატომ

¹) Описание рукописей, I, 90—91.

მიიჩნდა თ. ყორდანჩას თავდაპირველი ნაწერი მე-VI—VII ს. ნაწერად და რა იკითხებოდა ალაგ-ალაგ, ამაზე მას არც ამ შემთხვევაში აქვს რაიმე ნათქვამი, ალბად იმიტომ, რომ არც რაიმე დამაჯერებელი საბუთები მოეპოვებოდა და ტექსტის ამოკითხვაც იმდენად ვერ შესძლო, რომ მისი შინაარსი გაეგო და დაეფასებინა. ბ-ნ მ. ჯანაშვილს იგივე ხელთნაწერი მე VII-VIII საუკუნისად აქვს მიჩნეული¹. ეს ხელთნაწერი დიდი ტანის წიგნია. მშვენიერი თეთრი მოყვითალო საუცხო, ვოდ დამუშავებული ეტრათი² გადარეცხვა-გადაფხეკასაც ისე ვერ დაუზიანებია, რომ მისი პირვანდელი მომხიბლავი თვისებების გათვალისწინება შეუძლებელი იყოს. გაშინჯვის დროს კახალი შეიქმნა, რომ მერმინდელი ტექსტი თავდაპირველის გარდი-გარდმო დაუწერიათ და თითოეული ორად დაუყეციათ. ხელნაწერის დაშლის შემდეგ გამოიკვია, რომ თავდაპირველად თვითოეული ფურცლის ზომა 32×28 სანტიმეტრზე ცოტა მოზრდილი უნდა ყოფილიყო, რათგან ახალი ტექსტის დაწერისა და წიგნად შეკვრის³ დროს კიდევ იოდნავ მაინც ჩამოჭრილი უნდა იყოს. ტექსტი მსხვილი მრგვლოვანი ასომთავრულით ყოფილა ნაწერი ორ სვეტად თვითოეულ სვეტში 18 სტრიქონია. განკვეთილობის ნიშნები ნახმარია და მუხლი მუხლისგან განკვეთილობის ნიშნით არის გამოყოფილი, მაგრამ სათვალავები არა აქვს. ყოველი ახალი მუხლი მთავარი ასოთი იწყება. ტექსტი ფართოდ არის ნაწერი მშვენიერი მხატვრული ხელოვნებით აღსავსე დამწერლობით. ამ ხელთნაწერის დიადი გარეგანი ღირსება ყოველგვარი მერმინდელი ფხეკა-რეცხვის შემდგომაც ეხლაც კარგადა ჩანს. სამწუხაროდ თავდაპირველი ტექსტი ისე გულმოდგინედ არის წაშლილი, რომ უმეტეს შემთხვევაში მხოლოდ მისი ნაალაგები-და მოჩანს და თითო-ოროლა ვეგრდებილა მარტო, გადარეცხილი ძველი ნაწერის წაკითხვა რომ შეიძლებოდეს. ქიმიური დამუშავება საკმაო საშუალებას გვაძლევს თავდაპირველი ტექსტის აღსადგენად. ხელთნაწერი, როგორც ეტყობა, ერთი ნაწარმოები თგან არის გამოყენებული და ოთხთავი სახარება ყოფილა. თავშეკრული ბანი და ხანის თავსართად ხპარება მის უაღრეს სიძველეს ამჟღავნებს.

¹) Описание рукописей, III გვ., V.

²) მხოლოდ ხელთნაწერის თავში ქალაღლია ნახმარი რამდენიმე ფურცელისათვის; უეჭველია ქალაღლი მერმინდელ შეკეთებისასაა დანართი.

ტფილისის უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის ხელთნაწერი № 844, ოომელიც აგრეთვე ქართული პალიმფსე ტია ქართულივე თავდაპირველი მუგლოკანი ასომთავრულით ნაწერი ტექსტიურთ, იმდენად არის გადარეცხილი, რომ მისი თვალთ ალჰოკითხვა თითქმის დაუძლეველ სიძნელეს წარმოადგენს. გამადრდებელი შუშით ძველი ნაწერის გულდასპითმა შესწავლამ დაპარწმუნა, რომ ეს ხელთნაწერი უმეტესად ორ სვეტად ნაწერი ტექსტიურთ უძველეს ხანას უნდა ეკუთვნოდეს. ამას ცხად ჰყოფს სხვა ასოებთან ერთად ბანის თავშეკრული მოზაზულობა ერთის მხრით (იხ. მაგ. ფურცელი 49), მეორეს მხრით-კი ხანის ხსარება მეორე პირის მაჩვენებლად ზქნაში (იხ. მაგ. ხისიჯო, ფურც. სვ. 1, სტრ. 5.) თვითოეულ სვეტში 18 სტრიქონია მოთავსებული. განკვეთილობის ნიშნები, იმგვარადვე როგორც მუხლებად დაყოფვა, აქაც ჩვეულებრივი მრვლენაა. ყოველი მუხლი მთავარი ასოთი იწყება. მ. ჯანაშვილს ამ ხელთნაწერის შესახებ ნაქვეამი აქვს, რომ იგი ეტრატისაა, 255 ფურცელს შეიცავს და 22 x 16 სანტიმ. ზომისა და მე-XI - XII ს-ად მიაჩნია, რომ ზოგი ფურცლები (ფ. 213, 234, 236 და სხ.) პალიმფსესტია. მაგრამ, რადროის ნაწერად სთვლიდა მ. ჯანაშვილი ამ პალიმფსესტს, მას აღნიშნული არა აქვს. მისი სამართლიანი სიტყვით ხელთნაწერი მეტად გაქუქიანებული და გატალახიანებულია¹.

გულდასპითმა გადაშინჯვამ დაპარწმუნა, რომ ამ ხელთნაწერში მხოლოდ რამოდენიმე ფურცელი კი არ არის პალიმფსესტი, არაქუ თითქმის მთლად პალიმფსესტია და ორიოდ რვეულის გარდა, რომელიც სხვა ხელითა და იმავე მიმართულებით არის ნაწერი, რომლითაც შემინდელი ტექსტია, ერთი მთლიანი ხელთნაწერი უნდა იყოს პალიმფსესტად გაკეთებული. მერმინდელი ნაწერი თავდაპირველის გარდიგარდმოა მოთავსებული. ფურცლები, როგორც ეს ხელთნაწერის და მლისა და ქიპიურად დამუშავების შემდგომ გამოირკვა, მსხვილს მრგვლოვანი ასომთავრულით ყოფილა ნაწერი. ხელი ლამაზაა. განკვეთილობის ნიშნები და მუხლებად გამოყოფვა აქაც მრვლებულია. ყოველი მუხლი მთავარი ასოთი იწყება. ტექსტი ორ სვეტად ყოფილა

¹) Описание рукописей, III, 57.

ნაწერი და თვითოეულ სვეტში აქაც 18 სტრიქონია მოთავსებული თავდაპირველად თვითოეული ფურცელი 32×22 სანტიმ.ზე უფრო დიდი უნდა ყოფილიყო, რათგან ესლა მას ხან ერთი, ხან მეორე კიდე საგრძნობლად და პირვანდელი ტექსტის დაზიანებით ჩამოჭრილი აქვს, უქვევლია პალიმფესტად ქცევის დროს. ძველი ტექსტი ფართოდ და ადგილისა და მასალის დაუზოგავად ყოფილა ნაწერი. მერმინდელი ტექსტის დასაწერად თვითოეული ფურცელი ორად დაუქეციათ და ისე შეუქრავთ რვეულებად. მაშინვე რასაკვრველია ყოველი ოთხი გვერდის შემკველი ფურცელი ორად იქმნებოდა გაჭრილი.

პირვანდელი ტექსტი ქიმიური დამუშავების შემდგომ ოთხთავ. სახარებად აღმოჩნდა. სამუშუხაროდ, იმგვარადვე როგორც № 89, ამ ხელთნაწერშიც პალიმფესტად შემზადების დროს თავდაპირველი ნაწერი ისე გადაურეცხიათ და გადაუფხეკიათ, რომ თუ ერთ გვერდზე ქიმიური დამუშავების შემდგომ ტექსტის წაკითხვა შესაძლებელი ხდებდა, მეორე გვერდზე ნაწერის მთლიანად აღდგენას ვერც ეს ძლიერი საშუალება პშველის.

საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმის ხ. 999 დაზიანებული ყდიანი პატარა ტანის ($15 \times 11\frac{1}{2}$ სანტიმ.) წიგნია და ეტრატზეა ნაწერი. ყდის ზევითი ცალი ფრცარი აკლია. ხელთნაწერში ამ ქამად სულ 162 ფურცელია, რომელთაგან ბევრი დაზიანებულია და ჩაშავებულ-დაკრუნჩხული. თავითგან ბოლომდის მთელი ხელნაწერი სხვა და სხვა დროის დამწერლობის ძეგლთაგან შედგენილი პალიმფესტია: ზოგი ფურცლების თავდაპირველი ტექსტი ასომთავრულით არის ნაწერი, ზოგისა ნუსხა ხუცურით. მარტო ასომთავრული პალიმფესტებიც რომ ავიღოთ, აქაც სხვ. და სხვა დამწერლობისა და სხვა და სხვა დროის ნაწყვეტებთან გვაქვს საქმე. ამათგან ფურცლების ორი ჯგუფი მესამე ჯგუფის ფურცლების ნაწერებისაგან თავისი შედარებით უფრო მოზრდილი ტანის ასოებით განირჩევა. ეს ორი ჯგუფიც ურაიეთ შორის ასოთა ტანითა, მოყვანილობითა და, რამდენადაც ესლა შეტყობა შეიძლება, მგლნითაც განსხვავდება.

ერთი სულ ათიოდე გვერდის შემკველი ჯგუფი უფრო მსხვილი და მრგვალი ასომთავრულით არის ნაწერი და დაბადების ქართული თარგმანის ძველად წასაკითხს ნაწყვეტებს შეიცავს. მეოთე უფრო მრავ-

ვალრიცხოვანი ფურცლების ჯგუფი პირველ ჯგუფისაგან თავისი ოდნავ მოპტრო და ვიწროდ ჩამონაქითილი ასოებით ხასიათდება, რომელთა გარეგანი სახე № 737-ის ნაწილისას მიაკავს. მისი მელანიც გადარეცხის შემდგომ ყვეთელი ფერისად მოსჩანს. პირვანდელი, რამდენადაც შენახული ნაწყვეტებითგან ირკვევა, სულ ცოტა 12 სტრიქონიანი ტექსტი, აქ ბევრგან შედარებით კარგად და ადვილად იკითხება და სახარების ნაწყვეტებს შეიცავს. თავდაპირველ ნაწერზე ხან წაღმა, ხან უკულა, ხოლო პირველ ჯგუფის ფურცლებზე გარდიგარდმოც მერმინდელი დავითს ფსალმუნთა შემცველი ტექსტია დაწერილი. განკვეთი ობს ნიშნები და შთავარი ასოები ორთავე ჯგუფის ფურცლებშია ნახმარი.

VII.

ამ ხელთნაწერთა შეიახები მოკლე ცნობებისა და შემონათქვამის შემდგომ, რაკი ქართული პალეოგრაფიისა და ენაობიკნიეგების დებულებანი უკვე გათვალისწინებული გვაქვს, ახლად აღმოჩენილი ძეგლების დთარობება უშეიძლება ყველა ამ ხელთნაწერ-პალიმფსესტების დახასიათებელ თვისებას დამწერლობის თვალსაზრისით თავშეკრული ბანი შეადგენს. რასაკვირველია უნდა მუდამ გვახსოვდეს, რომ ეს ხუთივე ხელთნაწერი პალიმფსესტია, ე. ი. ისეთი ძეგლი, რომელსაც ძველი ნაწერი შედეგში გულმოდგინედ ჯერ გადარეცხილი, ხოლო შემდეგ გადაფხეკილი აქვს ისე, რომ ხშირად ეტრატი ფხაკისაგან სრულებით გამსჭვირვალე გამხდარა, ზოგან-კი გახეულია. ცხადია ამგვარი რეცხვა-ფხეკისაგან ყველაზე მეტად ასოთა წვრილი ხაზები უნდა დაზიანებულიყო და მართლაც დაზიანებულა კიდოც. ამის გამო ასოთა პირვანდელი, დაწერის დროის, მოხაზულობის სრული და უტყუარი სურათის წარმოდგენა ამ ხელთნაწერთა მაოლოდ გულდასმითი შესწავლის შემდგომ შეიძლება. ერთსა-და იმავე ასოს სხვა-და-სხვა ადგილას გაშინჯვითა და კარგად შენახულ მოხაზულობასთან შედარების წყალობით დარწმუნდებით, რომ ამ ასოს პირვანდელი სახე გადარეცხა-გადაფხეკის დროს უშეტეს შემთხვევაში დაზიანებულა. ეს გარემოება უნდა უგჭველად გათვალისწინებული გვექონდეს ამ ჩვენი პალიმფსესტების პალეოგრაფიულად დაფასების დროს.

ბანს თავის ზეითი ხაზი ხელთნაწერებში კალმის სუბუქი მოსმით და ამის გამო წერილად, ბეწვის მსგავსად ჰქონდა ხოლმე გაოკყვანილი და სხვებზე მეტად და უფრო ხშირად რასაკვირველია ამ ასოს სწორედ ეს ნაწილია გადარეცხვა-გადაფხეკ-ს დროს დაზიანებულა. ამიტომ აღამიანმა რომ ამ გარემოების გაუთვალისწინებლივ ჩვენი პალიმფსესტების გადაშენება დაიწყოს, ერთს შეხედვით ბანი თავგახსნილი ჩვენება. მაგრამ საკმარისია იგი ხელთნაწერებს კარგა დააკირდეს და ამ ასოს მოხაზულობა სხვადასხვა ადგილას ერთი მეორეს შეადაროს, რომ ერთსა და იმავე გვერდზე, ან ფურცელზე და ხელთნაწერში გადარეცხვა გადაფხეკის გამო მრავალ თავგახსნილად ქცეულთა შორის ეს ასო მკაფიოდ თავშეკრულიც ნახოს. ეს გარემოება-კი უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ამ ხელთნაწერებში თავდაპირველად მისი პალიმფსესტად ქცევამდე ბანი ყველგან თავშეკრული მოხაზულობისა უნდა ყოფილიყო. ეს პალეოგრაფიკული ნიშანი, ვიესა და ყარის მოხაზულობა, მე ჯადრე-კი ბანის თავშეკრულობა, როგორც ეპიგრაფიკული ძეგლების შესწავლამ დაგვარწმუნა, შეიძლება ითარილო ძეგლების დასათარიღებლად იყოს გამოყენებული. რათგან ბანი მხოლოდ მე-VI ს. დაპლევამდე რწერებოდა თავშეკრული, მაინც და მაინც მე-VII ს. პირველი ნახევრის მიწურულში უკვე ცხადად თავი გახსნილი. ჰქონდა, ამიტომ ხუთივე შემოდასახელეული ქართული პალიმფსესტი მე-VII ს-ის დამდეგზე უგვიანესი არ უნდა იყოს და მე-VI ს. უნდა მიეკუთვნოს.

ამ ხელთნაწერების პალეოგრაფიული შესწავლა გვაფიქრებინებს, რომ ისინი ასოთა მოხაზულობის ზოგიერთი თვისებების გამო ყველა ერთ დროისანი არ უნდა იყვნენ, არამედ ზოგი უფრო ძველი ჩანს, ზოგი შედარებით უფრო მერმინდელი. მომავალში ამის მკაფიოდ განსაზღვრაც შესაძლებელი იქნება, მაგრამ წინასწარ მოხსენებაში ამაზე საუბარი შორს წავიყვანდა.

ენის თვისებების მხრივაც, მესამე პირის ობიექტურ თავსართად ჰაეს მაგიერ ხანის ხმარებაც, როგორც დავრწმუნდით, ქრონოლოგიურად განსაზღვრისათვის გამოსაჯეგი ნიშანია. მცხეთის ჯვრის წარწერებითგან ცხადა შეიქმნა ჩვენთვის, რომ უკვე მე-VII ს. პირველი მეოთხედისათვის. ხანი აღარ იხმარებოდა. ხოლო ჩვენს ხუთსავე ხელთნაწერს პალიმფსესტში ათამეც თუ ამ მხრივ რაიმე რყევა არ ემჩნევა;

პიროქით ხანი გაბატონებულია მტკიცე ობიექტურ პრეფიქსად ყველგან და მეორე პარის სუბიექტურა თავსართისათვისაც ჰაეს მაგიერ ხანივეა ყველგან. ამიტომ ყოველ ეჭვს გარეშეა, რომ ენის ამ თვისებებით ეს ძეგლები, თუ ყველა არა, სახარების ტექსტი მაინც, მე-VI საუკუნეზე უწინარესი უნდა იყოს და შეიძლება მე-V საუკუნეს მიეკუთნოს.

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ პალეოგრაფიულისა და ენის ნიშნების ძალით უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ხუთივე პალიმფსესტი, ვითარცა ქართული მწერლობისა და დამწერლობის ძეგლები, მე-V — VI საუკუნეებისად უნდა იყოს მიჩნეული¹.

როდესაც ყველაფერი, რის წაკითხვაც ჩვენს პალიმფსესტებში აღკურვლილი თუ აღუკურველი თვალთ შესაძლებელი იყო, უკვე გადმოწერილი მქონდა, რათგან ხხ. № 89 და № 844 იმდენად გაღარცხილ-კადაფხეკილია, რომ თავდაპირველი ნაწერის აპოკითხვა უიმედო საქმედ ჩანდა ამიტომ, ან ამ პირველხარისხოვანი ძეგლების უუდიდესი ნაწილის წაკითხვაზე სამუდამოდ ხელი უნდა აგველო, ან ქიმიური დამუშავების საშუალებით მისი ძველი ტექსტის გაცხოველება და წაკითხვა გვეკადნა. სათანადო დასტურის შემდგომ, მეორე გზა ვარჩიე და ამისთვის პროფ. იოველ ქუთათელაძეს ვთხოვე, რომ გამოერკვია, შესაძლებელი იქნებოდა თუ არა ამ პალიმფსესტების პირვანდელი ნაწერის გაცხოველება. იგი დიდის ხალისით შეუდგა ამ საკითხის შესწავლს და სრული სიფრთხილით წარმოებული ცდების წყალობით გამოარკვია, რომ საქართველოში უძველეს ხანში და შემდეგში მე-X-XII ს.ს-შიაც ლითონის, რკინისაგან შემზადებული, მელანი უხმარიათ. ამ გარემოებამ მას საშუალება მისცა ხელნაწერები ქიმიურად ისე დაემუშავებინა, რომ ძველი ტექსტის აღდგენის დროს მერმინდელი არ დახიანებულყო. მოავალგზისი ცდის წყალობით პროფ. ქუთათელაძე

¹) ჩემი მოხსენება უკვე აწყობილი იყო, როცა ს. გორგაძემ შემატყობინა, რომ წერაც თვის გამავ. ც. საზოგადოების მუხუმის ეტრატის 33/2 ნომერ ხ. ლნაწერი, რომელიც მთლად პალიმფსესტაა, ხეა და სხვა დროის ტექსტებ. შორი მე-VI საუკუნის ხანმეტი ნაწერებიც აღმოჩნდა 40 პვერდამდე, რსთვისაც დადაუ ვმადლობ. მართლაც, ბანი თავშეკრულია (ა. 36, სვ. 2, სტოქ. 4) და გვუვდება: „ხანიქოს“ (ფ. 13), „მიხუგებდა“ (17), „ხუთათიოსნეს“ (45).

ძეშ. ისიც მოახებრხა, რომ ეტრატს დამუშავების შემდგომაც ფერი საგრძნობლად არ შესცვლოდა, თავდაპირველი ტექსტი-კი, სადაც წინათ სრულებით გადაფხეკალი არ აღმოჩნდა, იმდენად გამოაშკარავდა, რომ მისი წაკითხვა იქაც, სადაც წინათ ასოთა ნაალაგების მეტი არაფერი ეტყობოდა, შესაძლებელი გახდა¹.

VIII.

ახლა ამ ახლად აღმოჩენილი ხელთნაწერების მნიშვნელობაზე დავგვრჩა მხოლოდ სათქმელი. ვითარცა საქრისტიანო მწერლობის უძველეს ძეგლებს, მათ მნიშვნელობა აქვთ რასაკვირველია საერთოდ მეცნიერებისათვისაც — სახარებისა, დაბადებისა და აპოკრიფულ ნაწარმოებთა ტექსტის ისტორიისა და კრიტიკისათვის, მაგრამ მეტადრე ქართული ფილოლოგიური მეცნიერებისათვისაა ძვირფასი ეს ძეგლები, მისთვის უნდა შეიქმნენ ქვაკუთხედად.

როგორც ქართული დაწერლობისა და მწერლობის ძეგლები, ეს ხელთნაწერები არა ერთი ქართული ენათმეცნიერებისა, მწერლობისა და კულტურის ისტორიის პირველხარისხოვანი სადავო საკითხების გადაჭრის საშუალებასაც გვაძლევენ.

წინასწარ მოხსენებაში, მეტადრე როდესაც ყველა ტექსტები ჯერ წაკითხული არა მაქვს, რასაკვირველია მხოლოდ საზოგადო შთაბეჭდილების გამოთქმა შეიძლება. ამიტომ ამ უამად მხოლოდ მოკლედ და ისიც მარტო უმთავრეს საკითხებს შევეხები იმ იმედით, რომ შემდეგში, როდესაც ახლად აღმოჩენილი ტექსტები გამოიცემა, ყველა საგულისხმო საკითხები უფრო ვრცლად და სრული დასაბუთებით იქნება განხილული.

რამდენადაც წაკითხული ტექსტებითგან ირკვევა, ამ მე-V-VI ს.ს. ძეგლებში ჩვენ დაბადებისა (I მოხსენი, ივანე სოლომონისნი და იერემ ასი), სახარებისა და აპოკრიფული საქმე მოციქულთას ქართულთა თარგმანი გვაქვს შენახული. ამ უკანასკნელ ნაწარმოებში პავლე, ანდრია და პეტრე მოციქულის მოღვაწეობაა აღწერილი. ამასთანავე რამდენადაც გადარჩენილ ნაწყვეტებითგან დასკვნა შესაძლებელია, განსაკუ-

¹) ყველა ამისთვის სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია პროფ. ი. ქუთათელაძეს ჩემი უღრპესი გულითადი მადლობა მოვახსენო.

ორბეული ყურადღება მოთხოვდაში პავლესა აქვს მიქცეული. საქართ-
ველოში ჯერ კიდევ მე X ს. დასასრულსა და მე-XI ს. დამდეგს აპოკ-
რიფული თხზულებებით ყოფილან დაინტერესებულნი. ამას გიორგი
ბერის ეფთვემ მთაწმიდელისადმი მიმართული შეკითხვაც მოწმობს. ამ
გიორგი ბერის შეკითხვაზე ეკლესიისაგან შეუწყნარებელ და დავესლილ
წიგნთა შესახებ ეფთვემ მთაწმიდელი თავის პასუხში ამგვარ წიგნთა
შორის ახალი აღთქმის რამდენსავე აპოკრიფსაც ასახელებს: სხვაა არს
წიგნი «სიფრმე უფლისა» და არც მას შეიწყნარებს და «მოდტიქელთა ცხო-
ვრებათა ზოგნი განრუყილნი არიან მწვალბუბუღთაგან. წმიდისა მათე მახარებ-
ლისა სხვაა რამე არს და წმიდისა ანდრიაჲსი იგმაკი¹⁾». პავლემ მოციქულის
«ცხორება» ეფთვემ მთაწმიდელს მოხსენებული არა აქვს. ახლად აღ-
მოჩენილის მსგავსი შინაარსის ნაწარმოები ალბად ამ დროს უკვე აღარ
არსებობდა. სხვა ქრისტიან ერთა ნწერლობაშიაც მხოლოდ პატარა ნაწ-
ყვეტებია შერჩენილი. მართალია ჯერ-ჯერობით არც ქართულადა გვაქვს
მთლიანად ეს ძეგლი. მაგრამ მისი მნიშვნელობა ძლიერდება იმის გამოც,
რომ ასეთს ძველს ხელთნაწერშია იგი შენახული. უფრო ვრცლად ამ
თხზულებაზე საუბარი შემდეგში გვექნება, როდესაც თვით ტექსტიც
დაიბეჭდება.

ვანსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენ ხელთნაწერებს სახარე-
ბისა და ქართული დაბადების თარგმანის ისტორიისათვის. ჩვეულებრივ
მიღებული იყო, რომ საღმრთო წერილის ქართული თარგმანი მე-V ს.
ეკუთვნის: პროფ. ნ. მარრაჲ 1899 წ. საღმრთო წერილის ქართული
ტექსტი სომხურითვან უძველეს დროს ნათარგმნად გამოაცხადა²⁾, მაგრამ
შემდეგში თავის 1913 წ. და 1914 წ. დაბეჭდილს ორს შრომაში ამ შეხედუ-
ლებაში თვალსაჩინო შესწორება შეიტანა³⁾. იგი ფიქრობდა, რომ ქართუ-

1) ქრონიკები II, 83.

2) Изъ поѣздки на Афонъ: Журн. Мин. Нар. Просв. 1899, № 3, 12-15.

3) До сихъ поръ обычный текстъ армянскаго перевода, такъ
называемая вульгата считается подлинникомъ V-го вѣка, и тѣмъ же
временемъ готовы датировать грузиновѣды наличный грузинскій переводъ. Хо-
тя бы въ древнѣйшихъ до насъ дошедшихъ спискахъ. Все это на самомъ дѣлѣ
не такъ* (Замѣтки по текстамъ св. писанія: Христіанскій Востокъ. II вып.
163), უნდა აღვნიშნო, რომ პროფ. ნ. მარრაჲ ამ საკითხის შესახებ თავის შრა-
ვალ პატარ პატარა ნაწერებში ერთი მეორის საწინააღმდეგო და შეუთანხმებე-
ლი აზრი აქვს გამოთქმული და არა ჩანს, თუ რომელი მისი აზრია საბოლოო.

ლი ტექსტი სომხურიდან უნდა იყოს ნათარგმნი იქნებ ისეთ დროსაც, როდესაც ქართულსა და სომხურს ეკლესიათა შორის უკვე განხეთქილება იყო მომხდარი, ე. ი. მე-VII—VIII საუკუნეებში¹. ავტორს ნამწუხაროდ თავისი აზრი შეაფიქრდეს არ აქვს გამოთქმული და ის საზოგადოდ ხალმრთო წერილზე ლაპარაკობს, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში დაბადების თარგმანს უნდა გულისხმობდეს, რათგან ძნელი დასაჯერებელია, რომ სახარება და ახალი აღთქმის სხვა წიგნები მე-VII—VIII ს. ს-მდე გადმოითარგმნებოდა. თავის 1914 წ. შედგენილს სომხურ-ქართული ხალმრთო წერილის თარგმანთა შთამომავლობითს შტოშიც ნ. მარტს პირველი თარგმანი მე-V-VII საუკუნისად აქვს აღნიშნული². მაშასადამე მე-V-ს-ში რაიმე უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი, უფრო საფიქრებელია, რასაკვირველია, სახარება. ამგვარად, თუ სახარება არა, დაბადება მაინც ნ. მარტს ქართულად მე-VII-VIII ს.ს-ში მიაჩნია ნათარგმნი. ახლად აღმოჩენილი ხელთნაწერები ამ აზრის სრულ უსაფუძვლობას ცხადად აჩვენებს. ის გაუმოგებაც, რომ მოსეს პირველი წიგნი, ივანე სოლომონისანი, და იეოქიმია წინასწარმეტყველი მე-VI ს. ხელთნაწერში გვხვდება, ვგონებ უფლებას უნდა გვაძლევდეს დავასკვნათ, რომ მთელი დაბადება ამ დროს უკვე სრულად უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი. მაშასადამე თუ მე-V საუკუნეში არა, მე-VI-ში მაინც უნდა იყოს დაბადება ქართულად გადმოთარგმნილი. რასაკვირველია, მით უმეტეს მე-V ს-ში, თუ ამაზე უწინარეს არა, სახარება ქართულად ნათარგმნად უნდა ვიგულისხმოთ.

¹) „Передь нами стоит большой очередной вопрос, именно когда переведенъ грузинскій текстъ?.. не восходить ли Грузинскій текстъ къ А₁ (Армянской версии 1), а не къ А (Армян. нудг.) т. е. не длилось ли культурно-литературное общеніе грузинъ и Армянъ и послѣ традиціонно обвѣщаемаго разрыва христіанской церкви въ Арменіи и Грузіи? (Энциклопедическій фрагментъ древне-грузинской версии Ветхаго Завета: *Христ. Востокъ*, II, 388-389-390-391-392 II, 163).

²) *Христіанскій Востокъ*, II, 387.

IX.

ამ მე-VI ს. ხელთნაწერებისა და მე-V—VI სს. ძველთა ქიბურ დაშუშაებად და დამუშავების შემდგომ წაკითხვამ ქართული მე-V—VI სს. საწერლობო ენისა და საღმრთო წერილის ქართული თარგმანის რედაქციების შესწავლის საშუალება მოგვცა. გამოირკვა, რომ ქართულს ზმნას მეორე პირის სუბიექტურ თავსართად ამ დროს ყოველთვის ზანი ჰქონია და არა ჰაე. ამგვარადვე შესამე პირის ობიექტურ თავსართად ზანივე ყოფილა და არა ჰაე. ეს ცხადად მტკიცდება ქვემოთაყვანილი ორიოდე მაგალითით და უფრო ამ მოხსენებასთან დართულ მე-V—VI ს. ტექსტების ნიმუშებით. მაგ. მეორე პირის სუბიექტ. თავსართი: ზგანუხ, ვითარმედ შევიდა (ხ. № 737, გვ. 337), რა გულისხმა ხეოთ რა ადღა შკოდრეთით (იქვე გვ. 323), ოკოვეთოვ ხვასსებ. დით მათ რამქლთაკან ხესავთ კოვალად მადებსა (ხ. № 86), შიხილე შკოვლი (ხ. 737, გვ. 335). შესამე პირის ობიექტური თავსართის მაგალითები, ე. ი. როდესაც ზმნას დამატება მიცემით ბრუნვაში ახლავს, ან იგულისხმება, თუ სუბიექტი 1 პირია: აღსსწოვლას ხეტოდი ნათესავთა შიმართ ანოვ შეოვთებთა ადღებდ (ოქსფორდის ბოღლ. პალიმუს.) მიხოვეც კორცი ზემი და სისხლი ზემი მათავს (ხ. № 737, გვ. 244), რა მახოვესკავსნეთ ზოვენ ნათიასსსა მას მოძღვასსა (ხ. № 737, გვ. 329), — თუ სუბიექტი 3 პირია: ზქოვა მას ოვთადმან (ხ. № 737, გვ. 239, 242, 245, 323 და ბევრგან სხვაგანაც), ზქოვა მათ შეტრე (იქვე გვ. 327), ცოდვიღნიც ცოდვილთა ხვასსებედ რა მოიღონ სწორო (ხ. № 86), შეხერცხოს მას ცოდვა (ხ. № 737 გვ. 245), რამეღი ხირქელს განხელას (ხ. № 844 გვ. 87v და 82r), ხეცხეუდეს მას დიდთა ბასრობითა (ოქსფორდის ბოღლ. პალიმუს.) და სხვა. შედარებითი ხარისხის თავსართიც მაშინ ხუ ყოფილა, მაგ. ხოვმჯობეს არს ენისა რა ანა ხოლო მარტოა (ხ. № 737, გვ. 240), რაოდენად ხოვურას მამამან თქუნმან ზეცათამან მოვეს (ქმ 999, ფ. 135 ხ), უკუთქითი ნაწილაკის თავსართადაც მაშინ ხუ უხმარიათ, მაგ. ხოვრეოვლო (ხ. № 737 გვ. 325). მაშასადამე საღმრთო წერილის უძველეს ქართულ თარგმანს ახასიათებს ზანების ხმარება პრეფიქსებად.

პროფ. აკაკი შანი იქვე ქართულ საენათმეცნიერო საზოგადოების ამა 1923 წ. 1 აპრილის სხდომაზე წაკითხულ მოხსენებაში ამისდა მიხედ-

ვით მშვენიერი განმარტება მოუძებნა ერთს ტერმინს, რომელიც გიორგი მთაწმიდელის ცნობილს ანდერძშია ნახმარი, როკლის გასაგებად არაერთი თეორია იყო წინათ შექმნილი. მან ახრი გამოსთქვა, რომ როდესაც გიორგი მთაწმიდელი აშობდა წუენი გოგეღნი სახარებანი პირველითაგან წმიდად თარგმნილ ანს და კეთილად, ხანმეტნიცა და საბაწმიდურნიცა-ო¹, „ხანმეტ“ სახარებად სწორედ ამგვარს ხანებით დახასიათებულთ სახარების ქართულ უძველეს თარგმანს გულისხმობდა². პროფ. აკ. შანიძის „ხანმეტის“ მნიშვნელობის ამგვარი ახსნა უეჭველია სრული ქეშპარიტება უნდა იყოს და ამის გამო შემდეგში საღმრთო წერილის ქართული თარგმანის ახლად აღმოჩენილ უძველეს რედაქციას ხანმეტს ვუწოდებთ ხოლომე.

X.

ბოლო დრომდის უძველესად მე-X ს. თარიღიანი სახარების ხელთნაწერები ითვლებოდა. შემდეგ, როდესაც აღიშის, ანუ, უფრო სწორედ რომ ითქვას, შატბერდის სახარება აღმოჩნდა, მისი პირველი თარიღის 897 წლისდა მიხედვით, უძველესად უკვე ეს მე-IX საუკუნის დამლევის ტექსტი უნდა ყოფილიყო მიჩნეული. მაგრამ ამ ძეგლს მეორე, ქრისტესით აღნიშნული, თარიღიც მოგვოგებოდა და აქ იგი 1001 წ., ე. ი. მე-XI ს. დამდეგს დაწერილად იყო გამოყვანილი. ამის გამო ერთი ამ თარიღთაგანი მცდარი უნდა ყოფილიყო. და აღ. ხანანაშ. შვილი და ე. თაყაიშვილი ქართული ქრონიკონით მოყვანილ თარიღსა სთვლიდენ ქეშპარიტად, ნ. მარარს-კი მეორე თარიღი მიიჩნდა უფრო სწორედ. იმ სახით, რა სახითაც ამ ხელთნაწერმა ჩვენამდის მოაღწია, ამბობს იგი, აღიშის სახარების ტექსტი უფრო 1001 წლისაა, ვიდრე 897 წლისაო³ შემდეგ აღიშის სახარების დროის შესახებ ნ. მარარს უფრო ვადაჭრითაც აქვს თავისი ახრი გამოთქმული

¹) თ. უორდანი, ქრონიკები II, 207.

²) ა. შანიძე, ლიტერატურული ცნობა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ მეთერთმეტე საუკუნის მწერლობაში („მოამბის“ ამავე ნომერში. ქვემოთ).

³) Вь дошедшемъ до насъ видѣ текстѣ свръхе 1001 г. (Изъ дождокъ въ Свѣдѣн: Христ. Востокъ II, вѣд. I, 26).

და ამ შემთხვევაში თავისი მსჯელობა მას ამ ხელთნაწერის ტექსტის ენაზე ჰქონდა დამყარებული: ყოვლად შეუძლებელია ეს ტექსტი მე-IX საუკუნისად მივიჩნიოთ¹.

ზოგიერთი იქ ნახმარი სიტყვები და ფორმები მას ახალ ქართულისად ჰქონდა გამოცხადებული, რომლის მგავსი მე-IX ს. ხელთნაწერში ნ. შარკის აზრით არ შეიძლებოდა რომ ყოფილიყო. ე. თაყაიშვილმა ჯერ შატბერდ-ადიშის სახარების ანდერძში მოხსენებული ისტორიული ჰიერების მოღვაწეობის დროის გათვალისწინებით დაამტკიცა უცილობლად, რომ ამ ხელთნაწერში ქართული ქრონიკონით აღნიშნული თარიღი იყო სწორედ და ამის გამო იგი უეჭველია მე-IX ს-ში დაწერილი ძეგლია. შემდეგ იგივე საკითხი ე. თაყაიშვილმა ენის თვალსაზრისითაც განიხილა.

თუ რამდენად შექცდარი იყო ნ. შარკი თავის მსჯელობის დროს ქართული ენის ძეგლი და ახალი ფორმების დახასიათებას რომ ცდილობდა, ე. თაყაიშვილმა იმავე შატბერდის (ადიშის) სახარების ფოტოტიპიური გამოცემის წინასიტყვაობაში გამოარკვია.

მან ნ. შარკისაგან ახალ ქართულ ფორმებად და სიტყვებად ცნობილი ფორმა—სიტყვები მე-X ს. ხელთნაწერში ამოკითხულ მაგალითებით ძველ ქართულში არსებულად ცხად-ჰყო, მაგრამ რათგან თვით ადიშის სახარებაც ნ. შარკს მე-XI საუკუნის დამდგისად მიიჩნადა, ამგვარი საბუთი მას რასაკვირველია არ დაეკმაყოფილებდა. შინც სრულებით სამართლიანად ამბობდა ე. თაყაიშვილი, ჩვენ ისე ნაკლებადა გვაქვს ძველი, მე-IX ს. ძეგლების ენა შესწავლილი, რომ არის ძველი და რაა ახალი, ჯერ ძნელი სათქმელია². ეხლა, როდესაც მე-IX ს. ხელთნაწერთა მაგიერ ხელთა გვაქვს მე-VI ს. ოთხი ხელთნაწერი თავდაპირველი ხანმეტი ტექსტებითურთ, სრულებით ცხად-ხდება ნ. შარკის ამ კატეგორიული განცხადებებისა და მსჯელობის უსაფუძვლოება. ეკშიაწინის ფრაკმენტის ქლი დაბადების ტექსტის გან-

¹) *Адишская рукопись грузинского Евангелия считается древнейшею по одной изъ двухъ датъ: состояніе текста показывается, что сообразиться съ такою древнею датой, какъ IX вѣкъ, вѣтъ никакой возможности* (Замѣтки по текстамъ св. Писанія: *Христ. Востокъ*, II, вып. II, 172).

²) Материалы по Археологич Кавказа, XIV 18—19 Москва 1914.

ხალოის დროს მაგ. მან დაბადების ბაქარისეულ გამოცემაში წახმარი „ებრ“ ძველად გამოაცხადა, ოშკ-ათონის დაბადებაში წახმარი „მსგავსად“-კი. მდაბიურ ახალ ქართულად სტნო¹. ეს ვითომცდა ახალი ქართული სიტყვა სწორედ უძველეს, მე-VI ს., ხელთნაწერებშიც იწმარება.

ამგვარადვე შატბერდ-ადიშის სახარებისა და ხანშეტი სახარების ტექსტების შედარებამ დამარწმუნა, რომ ადიშის სახარება მართლაც ძველი მე-IX ს. ძეგლია და უშეტეს შემთხვევაში ხანშეტი სახარების ტექსტის რედაქციას მისდევს. მაგრამ შედარებითი შესწავლა, ჯერ-ჯერობით მაინც, ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ ხანშეტის რედაქციასა და შატბერდ-ადიშის სახარებას შორის ისეთი განსხვავებაა, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ ხანშეტი რედაქციის შემდგომ და შატბერდის სახარების გადაწერამდე, ე. ი. მაინცდამაინც მე-IX ს-მდე, კიდევ რაღაც რედაქცია უნდა ყოფილიყო. ეს იმითა მტკიცდება, რომ ზოგან ხანშეტსა და შატბერდის ხელთნაწერთა ტექსტებს შორის თვალსაჩინო განსხვავებაა და ზოგჯერ ასეთ შემთხვევებში მერმინდელი, მე-X ს. სახარების ტექსტები, მაგ ტბეთისა, ხანშეტს მისდევს, შატბერდ-ადიშისა კი არა. რათგან გიორგი მთაწმიდელს სახარების პირვანდელ და უძველეს რედაქციათა შორის ხანშეტის შემდგომ საბაწმიდური აქვს დასახელებული, ამიტომ შესაძლებელია ეს ხანშეტისა და შატბერდის ხელთნაწერის შუა მ-მხდარი რედაქცია, რომლითაც უკანასკნელის ტექსტი ზოგიერთ შემთხვევებში პირველისაგან განსხვავდება, სწორედ საბაწმიდური რედაქცია იყოს.

ასეთი განსხვავებული ადგილები ხანშეტსა და შატბერდ-ადიშის სახარებათა ტექსტებს შორის, რამდენადაც ჯერ-ჯერობით დასკვნა შეიძლება, შედარებით მაინც ხშირი არ არის და უკანასკნელი ჩვეულებრივ ხანშეტ რედაქციას მისდევს მხოლოდ უხანებოდ. ამ უკანასკნელი გარემოების გამო საფიქრებელია, რომ შატბერდის ხელთნაწერის გადაწერს ხელთ ხანშეტი სახარების ტექსტი ჰქონდეს. შატბერდ-ადიშის სახარებას რომ დედნად მართლაც ხანშეტი სახარება უნდა ჰქონოდა, ამის კვალი, თუ ფოტოტიპიური გამოცემა ნამდვილ ვითარებას არ

¹) „Вульгарное ново-г. мсгავსად“ : Мхчялзвнскій Фрагментъ. *Христіан. Востокъ*, II, 387.

ამახინჯებს. თითქოს თვით ადიშის ხელთაწერშიაც-კია შენახული. მაგ. იოანეს თავის სახარების XXI, 14 სწერია: ესე სამგზის განხეცხდა ი'ვ შოწაფეთა მთ'. ზმნა „განხეცხადა“-ში ხანი გადამწერს წაუშლია, მაგრამ მისი ნაალაგვევი გარკვევით მოჩანს. ეტყობა დედანში გადამწერს ამოუკითხავს „განხეცხადა“ და ამ შემთხვევაში დაეწყებია, რომ გადაწერის დროს ხანი უნდა გამოეტოვებინა, და ისევე დაუწერია, როგორც მესხიერებაში ჩარჩენია.

მაგრამ შემდეგ, ალბად გარდანაწერის გადაკითხვის დროს, თავისი გულმაღვიწყოების შეცდომა შეუძნეცია და ხანი წაუშლია. მართლაც „ხანშეტს“ სახარებაში ეს აღგილი ასევე იკითხება: „ესე სამგზის გამოხეცხადა“ და სხვა. გასაკვირველიც არაფერია, რომ მე-IX ს. ხანშეტს სახარების ტექსტი ყოფილიყო, რათგან გიორგი მთაწმიდელის ნათქვამითგან ცხადი ხდება, რომ ამგვარი ხელთნაწერები მის დროსაც, მე-XI ს-შიც ყველგან ყოფილა.

რათგან ჩვეულებრივ ხანშეტს რედაქციის მიმდევარი შატბერდის სახარების ტექსტი, ზოგჯერ მაინც განსხვავდება და ასეთ შემთხვევაში იქნებ იგი, როგორც აღნიშნული გექონდა, საბაწმიდური რედაქციის ტექსტს იმეორებდეს, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ შატბერდ-ადიშის სახარების ტექსტი ორი რედაქციის შერეულ შენაერთებს ტექსტს უნდა წარმოადგენდეს. ამგვარი აზრი თავის და თავად რომ არაფერს შეუძლებელსა და დაუჯერებელს არ შეიცავს და მაშინდელ საქართველოში ამნაირი მუშაობა იშვიათი არ ყოფილა, ამას თვით გიორგი მთაწმიდელია მის დროინდელ და მერმინდელ ქართულ გადაწერეთადმი მიმართული ვედრებაც ამტკიცებს:

„გინც ვინ სწერდეთ, ვითა აქა ჭბოთ, ეტრე დაწერეთ და... დ'თისათჳს სიტყუათა ნუ სცვადებთ, არამედ ვითა აქა სწერია, ეტრე დაწერეთ“-¹ ხოლო თუ რომელიმე აღგილი არ მოგეწონოთ, „ჩუენნი ყოველნი სახარებანი პირველთაგან წმიდად თარგმნილნი და კეთილად, „ხანშეტსინცა და საბაწმიდურნიცა, მუნით დაწერეთ და დ'თისათჳს ერთმანეთსა ნუ გაჭრეეთ“-² თუ გიორგი მთაწმიდელი იძულებული იყო თავის დროინდელ გადაწერ-

¹) იხ. ფოტოტიპური გამოცემა (*Материалы по Археологии Кавказа*, XIV, მოსკოვი 1914)

²) თ. ქოლდანიანი, ქრონიკები, II, 207.

ლოგისათვის ეთხოვა ღვთის გულისათვის სახარების ტექსტის გადაწერის დროს ხანმეტისა, საბაწმინდურისა და ჩემი შეწამებული სახარებათა ტექსტი ერთიერთმანეთში არ აურიოთ, არამედ ერთ-ერთი მათგანი აირჩიეთ და ის გადაიწერეთო, ცხადია ეს მაშინ, ჩვეულებრივი თუ არა, ხშირი მოვლენა მაინც უნდა ყოფილიყო. მით უმეტეს ამგვარი სხვა და სხვა რედაქციათა ტექსტის ერთმანეთში გარევა მე-IX საუკუნეშია მოსალოდნელი და ჩვეულებრივ მიღებული იქმნებოდა.

მაშასადამე გიორგი მთაწმიდელის ზეჰომოყვანილი ანდერძის მოწმობით ცხადი ხდება, რომ ჯერ კიდევ მე-XI ს. მეორე ნახევარშიაც კი ხანმეტი სახარებანი არამცთუ დაცული ყოფილა, არამედ სარგებლობდნენ კიდევ და თვით ქართული სახარების ტექსტის ასეთს მკაცრს შემწამებელს, როგორც გიორგი მთაწმიდელი იყო. შესაძლებლად ჰიანდა, რომ მაშინდელ ქართველებს სახარების ტექსტისათვის დედნად ხანმეტი რედაქციის ხელთნაწერები აეღოთ. მაგრამ როგორ? ამ დროს და რასაკვირველია 4 საუკუნით ამაზე უწინარესაც იქ, სადაც ხანმეტს რედაქციაში ზნაში, აგრეთვე შედარებითი ხარისხისა და უკუაქმით წაწილაკის თავსართებად ხანი ისმოდა და იწერებოდა; ეს ბგერა აღარ ისმოდა. მაშ როგორ შეიძლებოდა, რომ ხანმეტი სახარების ნაწერი მე-XI ს. დედნად ყოფილიყო გამოყენებული? ცხადია ისე, რომ გადაწერის დროს ამ ხანებს, სადაც ისინი უკვე აღარ იხმარებოდნენ, გადამწერს ზეპირად თითონვე უნდა გამოეტოვებინა. სხვა გზა წარმოუდგენელია და შატბერდ-ადიშის სახარების ზემომოყვანილი მაგალითიც ამავე გარემოებას დამამტკიცებელია. ან რა საკვირველია, რომ ხანმეტ სახარებათა ტექსტები მე-XI საუკუნემდე შენახული ყოფილიყო, როდესაც ახლად აღმოჩენილი ხელთნაწერების მერმინდელი ტექსტი მე-XII—XIV საუკუნეებისად არის მიჩნეული, როდესაც მაშასადამე ძველი თავდაპირველი ხანმეტი ნაწერის გადარეცხვა-გადაფხეკა და ერთრატის პალიმფსესტად შემზადება უნდა ვიგულისხმოთ.

ამგვარად ირკვევა, რომ ჯერ კიდევ მე-XI—XIV ს. სამდე ხანმეტი ხელთნაწერები დაცული ყოფილა საქართველოში. ქართული პალეოგრაფიის დასაბუქლად დამზადებულს სახელმძღვანელოში სათანადო წერილობითი წყაროსდა მიხედვით გამორკვეული მაქვს, რომ XII საუკუნეში ჩვენში, თვით საეკლესიო წრეებშიც მრგლოვან ასომთავრულ და-

მწერლობას იქედნად გადაჩვეული ყოფილან, რომ ამ დამწერლობით ნაწერი ჩვეულებრივი ტექსტების წაკითხვა-კი თურმე უძნელდებოდათ. ამის გამო იძულებული ყოფილან მრგლოვანი ასომთავრულით ნაწერი ძეგლები უკვე ნუსხა-ხუცურით გადაწერინებიათ. ამ დროთგან მოყოლებული ასომთავრულიანი ხელთნაწერები მონასტრების წიგნთსაცავებში ცხადია უკვე უქმად უნდა დებულყო და სხვათა შორის ხანმეტი ხელთნაწერების პალიმფსესტად გამოყენებისა და საზოგადოდ მათ დაღუპვისათვის რასაკვირველია ამ გარემოებასაც უნდა შეეწყო ხელი.

XI.

ხანმეტი ხელთნაწერები საშულებას შოგვეცემენ ზედმიწევნით და საძილოაოდ გამოავსრკვიოთ ქართული საღმრთო წერილის თარგმანის საზღაურობა და ვადმოთარგმნის დროს დედნად აღებული ტექსტის ენაც. თავდაპირველად ქართულ მწერლობაში გავრცელებული იყო აზრი, რომ საღმრთო წერილი ბერძნულითგან ვადმოითარგმნა. პროფ. ნ. მარჩმა ქართულ სახარებაში მყოფი სომხური სიტყვების საბუთიანობით ჩვეულებრივი შეხედულება მტდარად ვამოაცხადა და ქართული საღმრთო წერილი სომხურითგან ნათარგმნი სცნო¹. შემდეგში მან თავისი შეხედულება საგრძნობლად შეცვალა. 1913 წ. თავის სვანეთში მოგზაურობათა შესახებ ანგარიშში ნ. მარჩმა გამოსთქვა აზრი იმის შესახებ, რომ საღმრთო წერილი თავდაპირველად სომხურითგან ქართულად-კი არა, არამედ, სვანურად, ანუ სომეხურად იყო ნათარგმნი და მხოლოდ შემდეგში უკვე სვანურითგან ქართულად ვადმოითარგმნა². 1914 წელსაც ნ. მარჩი იმავე აზრს დასტრიალებდა, რომ ქართული საღმრთო წერილი თავდაპირველად ან სვანურად, ან ისეთ კილოზე უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი.

¹) Изъ поиздки на Авоия: *ЖМНП*.. 1899, мартъ гв, 12—15.

²) ... вопросъ о переводѣ св. писанія на грузинскій языкъ можетъ получить совершенно новое освѣщеніе. Восхожденіе древне-грузинскаго текста св. писанія къ армянской версиі остается въ силѣ; и то, что, переводиле на „сомехское“ нарѣчіе, какъ это излагается мною въ университетскомъ курсѣ исторіи грузинской литературы, но весьма существенною поправкою является то, что, или эту сомехскую рѣчь даже V в. придется признавать цѣликомъ нарѣчіемъ сванскаго языка или, если она къ тому времени была грузинизована, въ ней, во всякомъ случаѣ, придется признать существованіе большаго

რომელიც სვანური გავლენით ყოფილა თუ არა გატყენთილი, და რომ მხოლოდ შემდეგში იგი ვადმოუქართულენიათ¹.

ერთი წლის შედეგად, 1915 წ. ნ. მარჩი თავის სვანურობის თეორიის ისე აფართოებს, რომ მკითხველს მიიღვს სურათს უზატავს, თუ სად, როდის და როგორ უნდა გაჩენილიყო პირველად ქართული დამწერლობაცა და მწერლობაც, ან საითგან და ვისგან უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი ქართული საღმრთო წერილი. აი სახელადობრ რას ამბობს ამ საგანზე აკად. ნ. მარჩი ერთს თავის თხზულებაში „Яфетическая названія деревьевъ и растений“, რომლის სათაური აღაშინებს ვერც-კი მოათიქრებს, რომ იქ ამგვარ დიდმნიშვნელოვან საკითხებზე რაიმე შეიძლება ნათქვამი ყოფილიყო? „მე-V—VI ს.ს-ში ქ. შ. სომხეთში ჯერ კიდევ სვანები ცხოვრობდნენ. ყველა ცნობების მიხედვით, იათუტურ ენაზე (sic) საქრისტიანო მწერლობა პირველად აქ გაჩნდა. თავიანთი ეროვნული მწერლობის პირველი ძეგლები ქართველებმა აქეთგან დაიშკვიდრეს, უპირველესად ყოვლისა საღმრთო წერილის თარგმანი, რომელიც რაც უფრო ძველია ტექსტი, მით უფრო მეტს „სვანურობა“ ს იზენსო. ჩვენ წინაშე ისეთი საკითხი-კი წამოიჭრა, თავდაპირველად

количества переживаний того варъянъ сванскаго языка, которое нѣкогда было кореннымъ въ Сомехиѣ (Изъ повѣдокъ въ Сванію *Христіанскій Востокъ* II, 25).

¹) „передъ нами стоитъ большой, очередной вопросъ, именно когда переведенъ грузинскій текстъ, независимо отъ его предполагаемаго происхожденія черезъ сванскую или насыщенную сванизмами версію? (Энциклопедическій фрагментъ: *Христ. Вост.* II).

²) „Въ V и VI вѣкахъ по Р. Хр. въ Сомехиѣ жили еще сваны. Здѣсь вѣднѣгда, судя по всѣмъ даннымъ, впервые на яфетическомъ языкѣ христіанская письменность. Отсюда унаследовали грузины червые памятники своей національной литературы, прежде всего переводъ св. писанія, проявляющій тѣмъ большее количество „сванизмовъ“. чѣмъ древнѣе текстъ. Передъ нами встаетъ даже вопросъ, не было-ли первоначально св. Писаніе переведено на „сванскій языкъ“. Во всякомъ случаѣ лишь постепенно этотъ литературный языкъ перерабатывался, сближаясь съ родною рѣчью грузинъ, а все-таки грузинскій древне-литературный языкъ сохранилъ много ирраціональныхъ съ точ-ки зрѣнія картагскаго языка явленій тяготящихся къ „сванскому“ (*Извѣстія Рос. Академіи Наукъ*, 1915 წ. 33-945.)

საღმრთო წერილი „სვანურ ენაზე“ სომ არ იყო გადმოთარგმნილი, ყოველ შემთხვევაში ეს სალიტერატურო ენა მხოლოდ თანდათანობით გარდაქმნის პროცესის წყალობით უახლოვდებოდა ქართველთა დედაენას და მაინც ძველმა ქართულმა სალიტერატურო ენამ ქართული ენის თვალთსაზრისით ბევრი იბრააციაონალური მოვლენა შეგვიჩვენა, რომელნიც „სვანურს ემხრობა“-ო. ამგვარი ისტორიულ-სალიტერატურო თეორიის პირველი ჩანასახი ნ. მარრს უკვე სვანეთში მოგზაურობათა შესახებ ანგარიშშიც მოეპოება¹.

რა ცნობებია მერმე „ყველა ის ცნობები“, რომელთაც აკად. ნ. მარრს ამგვარი თეორია შეათხზვინეს?

მთელი მისი საბუთიანობა ქლი საღმრთო წერილის „სვანურად“ ნათარგმნიანობისა და „სვანურობის“ დასამტკიცებლად სულ სამი-ოთხი სიტყვისაგან შესდგება „ერვასი“-სა, რომელიც ში ნიშნავს², „მსგებსი“-სა, რომელიც შეიძლების მაგიერ იხმარებოდა³ და „სტევისაგან“⁴.

ეს სამი-ოთხი სიტყვა ნ. მარრს ნამდვილ სვანურ სიტყვებად მიანჩნია, მაგრამ დამახასიათებელია, რომ თვით ნ. მარრისავე სიტყვით არც ერთი ამათგანი სვანურში არ გვხვდება. სვანურმა დაკარგა, მაგრამ უნდა ყოფილიყო და სხვა ენებშია ნასესხებად შენახულიო. უკვე ეს გარემოება, რასაკვირველია, მისი მსჯელობის დამაჯერებლობას საგრძნობლად ასუსტებს. მაგრამ, სწორედ ასეც რომ იყოს და ყველა ეს სამი-ოთხი, გინდ ნ-ნ სიტყვა მართლაც სვანურად რომ ესცნოთ, ამგვარი ლოღიკური მსჯელობის საშუალებით ერთი-და-იმავე ნაწარმოების შესახებ რამდენიმე და რომელი ენისაგანაც გნებავთ ვითომცდა ნათარგმნიანობის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა შეიძლება, რათჯან, იმგვარადვე როგორც სხვა ენებში, ქართულშიაც, თუ მეტი არა, სამი-ოთხი მაინც-და-მაინც სხვა ენებიდან ნასესხები სიტყვა ყოველთვის მოიძებნება.

ისტორიული თვალთსაზრისითაც აკად. ნ. მარრის მთელი თეორია სრულებით შეუწყნარებელია. ბერძნული საისტორიო წყაროებით-

1) *Христ. Востокъ*, II, 22—23.

2) *Христ. Востокъ*, II, 21—22 და 383.

3) იქვე, II, 19—20, 21.

4) იქვე, II, 25—26.

გან კარგად ვიცით, თუ სად ცხოვრობდნენ I—VI საუკუნეებში სვანები. არსად და არავის არა აქვს ნათქვამი, რომ სვანებს ოდესმე სომხეთში, თუ სომხეთში ეცხოვროთ. სტრავონითგან მოყოლებული მაინც-და-მაინც დანამდვილებით ვიცით, რომ სვანები, თუ ამაზე უწინარეს არა, პირველ საუკუნეში მაინც ქ. წ. უკვე იმავე ადგილას ბინადრობდნენ, სადაც ეხლაც ცხოვრობენ. მათი მოსახლეობის სამხრეთის საზღვარი მაშინ, მხოლოდ ეხლანდელზე უფრო სამხრეთით უნდა ყოფილიყო ჩამოწეული. მერმინდელი ბერძენი და რომელი მწერლებისაგანაც, მეტადრეკი პროკოპი კესარიელისაგან ვიცით, რომ სვანები შემდეგშია, V—VI საუკუნეებში იქვე ბინადრობდნენ წინანდებურად, ბერძენსაც რომ თავი დავანებოთ სომეხთა მე-V—VII ს.ს. ისტორიკოსებს ხომ უნდა სცოდნოდათ, სვანებს რომ მე-V—VI ს.ს.-ში მართლაც სომხეთსა, თუ სომხეთში ეცხოვრათ: თუ ბერძენები და შორებულობის გამო შეიძლება საქართველო-სომხეთის ამგების ზედმიწევნით მცოდნეებად ვერ ჩაითვალონ და ნ. მარტია ამით ახსნას მათი მდუმარება, სომხები ხომ აქაურები და მეზობლები იყვნენ. იმისი ოდნავ მაინც მსგავსი რამე, რასაც აკად. ნ. მარტი მოგვითხრობს, როგორც ნამდვილს ისტორიულს ამბავს, სომხურ საისტორიო წყაროებშიც ხომ არსად იხსენიება? ნუ თუ ამ გარემოებას მაინც არ უნდა დაეფიქრებინა აკად. ნ. მარტი, როდესაც ის თავის თეორიასა სთხზავდა და თავის მკითხველს ისტორიულ სინამდვილედ უსახავდა?

მაგრამ იქნებ აკად. ნ. მარტი ფიქრობდეს, რომ მისთვის ისტორიულ ცნობებს მნიშვნელობა არა აქვს და ისტორიკოს-გეოგრაფების მდუმარებასაც ყურადღებას არ აქცევს, რათგან მისთვის, ვითარცა ენათმეცნიერისათვის, მარტო ერთი ტერმინი „სომეხია“ — უფრო მეტი მტკიცეულია, ვიდრე ყველა ქვეყნის ისტორიკოსთა მოწმობა, თუ მდუმარება? ამიტომ უნებლიეთ ამ საკითხსაც უნდა შევეხოთ.

„სომეხია“ თვით ნ. მარტის შეთხზული ტერმინი არის და არსად, არც ქართულსა და არც სომხურს წყაროებში არ გვხვდება და არც როდისმე ყოფილა. იგი სრულებით ახლად არის შეთხზული სომეხთა ქართული სახელის „სომეხი“-სა და რუსული ქვეყნების აღმნიშვნელი „ია“ საკვეცის შეერთებით. სამწუხაროდ ნ. მარტს თავისი აზრი იმდენად გარკვევით არა აქვს გამოთქმული, რომ დანამდვილებით თქმა

შეიძლებაოდეს, თუ რას გულისხმობს, როდესაც ამ თავისაგან შედგენილს ტერმინს „სომეხია“-ს ხმარობს ხოლმე, საქუთრივ სომხეთს, თუ საქართველოს ცნობილს თემს, რომელსაც გარკვეული ხანიდან სომხითს უწოდებენ.

რათგან ძნელი დასაჯერებელია, რომ აკად. მარტი იძენად შიარს წასუთიყო, რომ ეფიქრა და დაეწერა, ვითომც მე-V ს. ხომხეთში ვაარიელბული სომხები-კი არ ცხოვრობდენ, არამედ სვანები—ეს გაუგონარი და დაუჯერებელი რამე და ყველა ისტორიულ-არქეოლოგიური ცნობების საწინააღმდეგო დებულება იქმნებოდა,—ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ „სომეხია“-დ მას საქართველოს თემი „სომხითი“ მოუნათლია. ნ. შიარს სიტყვა „სომეხი“ ეხლა უკვე თავის ახალ თეორიის საბუთიანობის გასაძლიერებლად წინანდებურად „სომეხსი“-საგან ნაწარმოებად-კი აღარ მიაჩნია. როგორც ამას წინათ მზინდელი თავისი თეორიის დასასაბუთებლად ამტკიცებდა, არამედ „სონ-მესხი“-სა, ანუ სვან-მესხისაგან. მას თითქოს ერთგვარ ანალოგიურ წარმოებად პტოლემეოსისაგან აღნიშნული ტომობრივი სახელი „სუანოკოლხოჲ“, სომხური „ეგერსუანქ“ და პლინიუსის „არმენოხალჯვის“-ი მიაჩნია¹. ამ ორსავე შემთხვევაში ორნაწილადი ტომობრივი ტერმინი მართლაც რეალური მოვლენის, ისტორიულად ცნობილი ამ ტომთა შერევის შედეგის, გამოშხატველია². მაგრამ სრულდებით გაუგებარი და აღუხსნელი იქმნებოდა, თუ სვან-მესხთა შერევის გამოშხატველი ტერმინი ქართველებს მაინც სხვა ერის, ვაარიებული სომხების აღმნიშნელ სახელად როგორ უნდა ექციათ?

ქართული და სომხური წყაროებით მტკიცდება, რომ „სომხითი“ ვითარცა აღმოს. საქართველოს სამხრეთით მდებარე თემის სახელი, უძველეს დროს უცნობი იყო და არ იხმარებოდა. ამ თემს მაშინ გუგარეთი ეწოდებოდა და მხოლოდ შემდეგში ამის სამავიეროდ ქართულ საისტორიო მწერლობაში ტერმინად „სომხითი“ შემოდის, ვითარცა იმ დროს ტერმინოლოგიის ნაშთი, როდესაც სომეხთა სამეფოს ეს კუთხე დაპყრობილი ჰქონდა³.

1) Изъ поиздокъ въ Сванію: *Христ. Востокъ*, II, 23.

2) ივ. ჯავახიშვილი, ქლ ერის ისტორია I.

3) ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და ანამედროვე თვალთსაზრისით განხილული.

სომხები-კი ამ თემს, ძველს გუგარეთს „ვრაც დაშტს“ უწოდებდნენ. ამგვარად ისტორიული სინამდვილე ცხად-ჰყოფს, რომ „სომეხი“ და სომხეთი ქართულად ჯერ ნამდვილს გაარიელებულს „არმენებს“ და მათ მიწაწყალს ნიშნავდა, ხოლო მერმე და შემდეგში იმ თემის აღსანიშნავადაც იყო გამოყენებული, რომელშიაც დროთა განმავლობაში ქართველთა და სომეხთა შერეული მოსახლეობა გაჩნდა.

თავისი ახალი, „სვანურობის“ თეორიით ვატაცებულს აკად. ნ. შარკს სრულებით ვეიწყებდა, რომ „სომეხია“ ტეომინის სონ-მესხისა, ანუ სვან-მესხისაგან წარმოშობილობა მხოლოდ და მხოლოდ ერთი მის მრავალრიცხოვან ჩვეულებრივ მეტად ცვალებად ჰიპოთეზათაგანია და არა სინამდვილე და რომ ამგვარი ჰიპოთეზა არც ერთს მეცნიერს უფლებას არ აძლევს უტყუარი ისტორიულ-გეოგრაფიული ცნობები უარჰყოს და კავკასიონის მთავარ უღელტეხილზე არხეინად მობინადრე ტომი სვანები თავისივე შეთხზული თეორიის დასამტკიცებლად სომხეთში გადმოასახლოს და მე-V—VI ს.ს-ში იქ მცხოვრებლად გამოაცხადოს. თუნდაც რომ ისტორიის წინახანაში სვანებისა და მესხების ტომთა შერევა მომხდარიყოს, ამას ისტორიული ხანისათვის და მე-V—VI ს.ს. სომხეთის მოსახლეობისა და ენისათვის არსებითად პირდაპირი კავშირი არ შეიძლება ჰქონდეს.

ყველა ამ მოსაზრებათა შექდვამ ვგონებ ცხადი უნდა იყოს, რომ მე-V—VI ს.ს. სომხეთში არავითარ სვანებს არ უცხოვრიათ და აქაურ მკვიდრთაც სვანურად არ ულაპარაკნიათ. ამის გამო საღმრთო წერილი არც შეიძლება რომ ჯერ სვანურად ყოფილიყო ნათარგმნი და მხოლოდ შემდეგში გადმოეპართულებინათ. ქართული საღმრთო წერილის სომხურითაგან ნათარგმნიანობის შესახებ ამ ახალი ამლოჩენილი ძეგლების გნის მიხედვით მე ჯერ არაფრის თქმა არ შემიძლიან, რათგან ამას მთელი ტექსტის გულდასმითი შესწავლა სჭირდება. ნ. შარკის „სვანურობის“ თეორიის სრული უსაფუძვლობა კი ისტორიული ფაქტთაგანისით წინათაც ცხადი იყო, ხოლო ეხლა თვით მე-V—VI ს. ტექსტების ენითაც ისევე მტკიცდება. აკად. ნ. შარკის იმედები და მტკიცება, ვითომც რაც უფრო ძველი არის და იქმნება საღმრთო წერილის ქართული თარგმანის ტექსტი, მით უფრო მეტი ლექსიკური „სვანუ-

რომისა“ და სადაურობის გამოძეღვენებული არის და გამოდგება, მე-V—VI ს. ძეგლების ენით არ მართლდება.

საკითხის განხილვა რომ დამთავრებულად ჩავთვალოთ, უნდა კიდევ ერთს გარემოებას მიექცეს ყურადღება. უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ მე-V—VI ს.ს. ხანმეტი ნაწერების დამახასიათებელს თვისებას მეორე პირის სუბიექტური თავსართებისათვის ჰავს მაგიერ ხანის ხმარება შეადგენს იმგვარადვე, როგორც შედარებითი ხარისხისა და უკუთქმითი მნიშვნელობის ნაწილებად „ხჷ“ იხმარებოდა. ქართული კილოკავების ყოველმა ცოტაოდნად მიიხივ მკოდნემ იცის, რომ ამავე თვისებების მქონებული ამ ფაზად ქართულ კილოკავთა შორის მეტადრე სვანურია, რომელიც ხანს თავსართად მართო მეორე პირის პრეფიქსად კი არ ხმარობს, არამედ პირველისა და მესამე პირისათვისაც, როგორც ეხლა ირკვევა ობიექტურ თავსართად. შესაძლებელია აკად. ნ. მარტის ეს გარემოება თავის „სვანურობის“ თეორიის დამამტკიცებელ საბუთად გამოიყენოს¹. ეგების ეს მართალიც იყოს? სწორედ ეს საკითხი გვაქვს ეხლა განსახილველი.

¹) ეს სწორედ ანუც მოიხდარა, ამა წლის მარტის დამლეგს პეტერბურგითან დაბრუნებულმა პროფ. აკ. შანიძემ გადომცა რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის 1922 წ. 29 მარტის ისტორიულ-ფილოლოგიური განყოფილების ხდომის ოქმის ამონაწერი, რისი ვის დიდად ვმადლობ, და რომლითგანაც ირკვევა, რომ ნ. მარტის თავისი „სვანურობის“ თეორია ეხლა უკვე ბრწყინვალედ დატკიცებულად მიანიხ ენის გრამატიკული მხრითაც. ამ სხდომაზე მას წაუკითხავს: „В помещенной в XV за 1914 г. таблице гевезиса и филиации различных списков редакции кавказской (sic!) версии Ветхаго Завета свод всего того, что было сделано по исследованию этого вопроса, дан нам основанне внести между еврейским и сирийским текстами таргумную версию, а между армянским и грузинским переводами сванскую версию. В первом из двух случаев я опирался прежде всего на вновь тогда открытый древнейший текст армянского перевода книги „Наралипомена“, во втором т. е. в отношении сваяского, я располагала лишь доводами сравнительной филологии в области антературных данных на соответственных языках и сравнительного языкознания на почве яфетической теории. Указание сваяской версии мною сопровождалось, как и таргумной, вопросительным знаком лишь потому, что *никакой сванской версии мы не располагали фактически, хотя фактическое ее существование, какъ мне казалось, доказано было неопровержимо и бесспорно.* 23 марта я получил от

XII.

პროფ. აკ. შანიძემ ჯერ კიდევ 1912 წ. სტუდენტობის დროს აღნიშნა, რომ მეორე პირის სუბიექტური თავსართი ზმნებში ქართულ კილოებშია დაცული. ამის შემდგომ ამავე გარემოებას ძველ ქართულში ქ პროფ. იოს. ყიფ შიძემაც მიაქცია ყურადღება. მესამე პირის ობიექტური თავსართის ბუნების გაგებაც აკ. შანიძის ღვაწლს შეადგენს, რომელმაც ამ ორ საკითხს ძველი ქართული წერილობითი ძეგლებისა და თანამედროვე ცოცხალი კილოების მეთოდურ შესწავლაზე დამყარებული მშვენიერი მონოგრაფიული გამოკვლევა უძღვნა¹⁾. ეს თხზულება პირველი, მრავალ ძეგლების შესწავლაზე დამყარებული, შრომაა ქართული ზმნის ბუნებისა და აგებულების გამოსარკვევად გამოკვეყნებული. აკად. ნ. მარტის მიერ შემოღებული დოგმატურ-სტემატური მიმართულების მაგიერ, როდესაც საკითხის ყოველმხრივ შე-

византиниста-грузиноведа д-ра R. Blake'a следующее по-русски написанное сообщение: „обнаружить в Англии палиimpseсть съ отрывками древнѣйшей грузинской версии Иереміа на полусванскомъ говорѣ!!! Ваши предсказанія (sic) оправдались *вполнѣ*. Показатели 2-го лица вездѣ и передъ гласнымъ б: აღხიართ, აღხილოთ: в вѣ 3-мъ л. мн. числа ყ вж. 5—, „ნუ იყოყ“ (вж. ნუ იყოფი [следовало бы написать ново-г. ნუ იყოფ]). Рукопись безусловно VIII в., инициальнымъ письмомъ (ასო მთავრული)“. Къ сожалѣнію прибавилъ лишь одинъ вопрос: если еще в VIII веке текстъ былъ составленъ на грузинскомъ полусванскомъ говоре, на какомъ языкѣ долженъ былъ бытъ написанъ онъ в V—VI векахъ? По л о ж е н о принять къ сведенію²⁾. ფრიად დამახასიათებელი საბუთია!! როგორც იტყობა, ბ ნ. რ. ბ ლ ე ა კ ს მოდლეიანის პალიმპსესტის ერთი იმ ნაწყვეტთაგანი უნდა ჰქონოდა ხელთ, რომელიც ჯერ გამოქვეყნებული არ ყოფილა და რომლის დანარჩენი ორი ფურცლის ფოტოგრაფიული სურათი ნ. მარტს მოუვიდა. 1897 წ., რაზედაც ჩვენ უკვე საუბარი გვქონდა (იხ. გვ. 315—318), თუმცა წაკითხვის სიძნელე რ. ბ ლ ე ა კ ს მთლად ვერ დაუძლევა და შეცდომა მოსვლია („ნუ იყოყ“ და თარიღი შეცდომის ნაყოფია), მაგრამ მის სასახლოდ უნდა ვთქვა, რომ მას შინც წაუკითხავს ანე თუ ისე. დანარჩენი მასი მკლარი დასკვნა ნ. მარტის თეორიების უკრიტიკოდ და ბრმად მიმდგომობით აიხსნება. რათგან არსებითად საკითხი ამ ძეგლთა ენის შესახებ ჩვენს მოხსენებაში ისედაც იჩნევა, აქ ამაზე საუბარი ზედმეტად მიმაჩნია.

¹⁾ სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში. ტფილისი 1920 წ. ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემა.

სწავლამდე რამოდენიმე მოვლენის ზეგავლენით საერთო თეორია და სქემა ითხზებოდა, აქ კვლევ-ძიების ისტორიული გზაა არჩეული, ქართული სიტყვიერების ძეგლთა ენის შესწავლაზე დაპყარებული.

ამნაირმა მონოგრაფიულმა გამოკვლევამ პროფ. აკ. შანიძე შემდეგ ძირითად დებულებამდის მიიყვანა:

„ძველ ქართულში მეორე პირის სუბიექტური ნაწილაკი არის პრეფიქსი ჰაე“, რომელიც „კმოვნის წინ ქართულში ადვილად იკარგება“, ხოლო ენის-წვერის მიერ ბგერათა ან აფრიკატების წინ სანად და შინად იქცევა ხოლმე. მხოლოდ ბრძანებით კილოს... მეორე პირში არავითარი თავსართი არ სჭირდება, არამედ იგია წმინდა თემა ნამყო სრულისა თუ ნამყო უსრულისაგან აღებული“¹. ერთგვარ გამონაკლისს მხოლოდ ორი ზმნა შეადგენს: ვარ და ვვარ, რომელთაც მეორე პირში ხანი აქვთ (ხარ და ხვარ), იმის მაგიერ, რომ პირველს დაპყარგოდა ჰაე, ხოლო მეორეს შეპყარგოდა იგი². ამ უკანასკნელ გარემოების შესახებ პროფ. აკ. შანიძე ამბობს: ცხადია..., რომ ხანი, როგორც სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა (ხარ, ხვარ) ძირითადი კილოს კუთვნილება არ არის, იგი ნასესხები უნდა იყოს რომელიღაც სხვა კილოსაგან, რომელსაც ხანის პრეფიქსად კმარება ახასიათებდა ალბათ არა მარტო ორ ზმნაში, არამედ სხვა ზმნების უღვლილებაშიაც საზოგადოდ³. თანამედროვე ქალ ცოცხალი კილოების შესწავლაშიც პროფ. აკ. შანიძე დაარწმუნა, რომ მეორე პირის სუბიექტური პრეფიქსი ბევრ კილოში, მეტადრე აღმოსავლეთ საქართველოში, ესლაც შენახულია. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებო აღმოჩნდა თუშური, მოხვეური და ხევსურული კილოები, რომელთაც ამავე პრეფიქსად ხ და ლ აქვთ, მაგ. მოფქსოვე, მოსქსოვე, — დავფარე, დახფარე, — დავხარე, დახხარე, — ვნახე, დნახე, — ვავადობ, დავადობ და სხვა⁴. მეცნიერული სიფრთხილის გამო აკ. შანიძეს ამ გარემოებამაც ვერ შეაძვლევინა თავისი ძირითადი დებულება, რომ მეორე პირის სუბიექტურ პრეფიქსად ხანი უცხო კილოს კუთვნილება უნდა ყოფილიყო

1) იქვე, 3—5.

2) იქვე, 17—20.

3) იქვე, 130.

4) იქვე, 83, 158—171.

და არა ძირითადისა. პროფ. აკ. შანიძემვე ძველი ძეგლების ენის მეთოდური შესწავლისა და დაკვირვების შემდგომ გამოარკვია, რომ როდესაც დამატება მიცემითოს ბრუნვაში ახლავს ზმნას, თუ იგულისხმება, მაშინ ამ მესამე პირის ობიექტურ პრეფიქსად იგივე ბგერა ჰაე ემატება, რომელიც ყველა ზემო აღნიშნულ ფონეტიკურ წესებს ემორჩილება, მაგ. ჰკითხს მას, ჰკითხს დედას თვისსა, ვჰკითხებ მას და სხვა¹.

ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროიდან, როდესაც მე სვანურის აგებულობის შესწავლას პეტერბურგში ჩემ ამხანაგ სვან ივ. თ. ნიჟარაძის დახმარებით ვცდილობდი, აზრი დამებოდა, რომ თავდაპირველად ქართულ სამწერლობა ენაშიც სვანურის მსგავსად მეორე პირის სუბიექტურ თავსართად ზანი უნდა ყოფილიყო. ვფიქრობდი, რომ თვით პირველი პირის სვანური თავსართი ხვ, რომლის ნაძვილი ბუნება და მნიშვნელობა მაშინ ჩემთვის გაუგებარი იყო და მხოლოდ ესლა ხანცეტი ნაწერების აღმოჩენის შედეგად გამოირკვა, საერთო ქართულსაც ოდესღაც უნდა ჰქონოდა. მაგრამ ეს სვანურის აგებულობის ზეგავლენით წარმოშობილი უბრალო მოსახრება იყო, რომლის დამტკიცება არ შემეძლო და ამიტომ არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდა ჩემთვისაც. მხოლოდ როდესაც პროფ. აკ. შანიძემ გამოარკვია, რომ აღმოსავლ. საქართველოს ზოგიერთ თანამედროვე კილოებსაც მეორე პირის სუბიექტურ თავსართად ხ და ლ აქვთ შენახული, ამის შემდგომ უკვე შესაძლებლად მიმაჩნდა, რომ ხ ქართული ენის საერთო მოვლენად ჩაგვეთვალი. როდესაც საქართველოს ორ-სამ ასეთ ერთი მეთოდისაგან დაშორებულს თემში ერთგვარი მოვლენა გვაქვს შენახული², რომლის კვალიც ძველ ქართულშიაც ემჩნევა. მაშინ ჩვენ უფლება გვაქვს ასეთ მოვლენებში საერთო ქართული მოვლენა ვგძიოთ. ამ მეთოდით ვხე-

¹) იქვე 41—45.

²) ესლა ირკვევა, რომ ხანას ხმარება ქართულ თანამედროვე კილოშიც კი ყოფილა შენახული. ამ მხრივ საყურადღებოა ხალხურ მწერლის იაგორ ტეტუნაშვილის ენა, რომელიც თავის დაბეჭდილს თხზულებებში ასე სწერს: „ხყვანდეს“, „შესვლელს ქალს თვალს მოხკრამდა“ და სხ. (იხილეთ მისი „ცხოვრების გზაზე“. ტფილისი 1922 წ. I, გვ. 86 და 90). ამ გარემოებაზე და თხზულებაზე ჩემი ყურადღება ბ.მა იოს. კეიშვილმა მიამატა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვასხენებ.

მძღვანელობდი საერთო ქართული უძველესი წარმართობის შესწავლის დროს და ვფიქრობ, რომ მის სიფრთხილითა და წინდახედულობით გამოყენებას შეიძლება ნაყოფიერი შედეგი მოჰყვეს ხოლმე. ამიტომ პროფ. აკ. შანიძის ზემოაღნიშნული თხზულების შესახებ საჯარო პაექრობის დროს გამოვთქვი კიდევ ჩემი აზრი, რომ სვანური და აღმოსავლ. საქართველოს ზოგიერთი კილოებისა და „ხაჩ“ — „ხაჯა“ — ის ნაშთი ძველ სამწერლობო ქართულში, უფლებას გვაძლევს ხანი მეორე პირის სუბიექტურ პრედიკსად ქართული ენის თავდაპირველ საერთო მოვლენად ვივთქვი. მაგრამ ამის დამამტკიცებელი მოვლენის ხილვა მაშინ მე მხოლოდ შორეულ წარსულში მიმაჩნდა შესაძლებლად ისე, რომ როდესაც პროფ. აკ. შანიძემ 1922 წელს კერძო საუბარში მოხსენების წაკითხვამდე ყურადღება მცხეთის ჯვრის დემეტრე კვატოსის წარწერაზე მიმაქცევინა, რომ იქ მეთხუთსეული ამოჭრილი, ეს მოვლენა ისტორიულად ცნობილ ხანაში ჩემთვის იმდენად მოულოდნელი იყო, რომ ექვიცი დამებადა, აქ ხომ მრჩობლწერითი ანუ დიტოგრაფიული შეცდომა არ იყო. მაგრამ ამგვარი ექვის უსაფუძვლობას ბოლნისის ორი წარწერა ამტკიცებდა, სადაც ამგვარივე ფორმებია ნახარი.

პროფ. აკ. შანიძემ ამ წარწერებში ნახარი ხანიც ქართულის ერთ-ერთ დიალექტურ წრისა, თუ კილოს კუთვნილებად ჩასთვალა¹. პირადად მე ჩემი ძველი ჰიპოთეზა უფრო სამართლიანად მიმაჩნდა. მაგრამ მასალა იმდენად მცირე იყო, რომ მასზე დამყარებას შეუძლებლად ვთვლიდი და ამ აზრის გაპართლების მოლოდინი ისევ მხოლოდ შორეულ წარსულში მქონდა. ახლად აღმოჩენილ მე-V-VI სს. ხანმეტ ძეგლებმა ცხად-ჰყვეს, რომ ასე შორს წასვლა საქარო არ იყო და რომ ხანი მართლაც ქართული საზოგადო სამწერლობო ენის კუთვნილება ყოფილა.

შესაძლებელია აქ კიდევ ერთი საკითხი წარმოიჭრას, თუ როგორ მოხდა, რომ ხანი შემდეგში გაქრა და ზოგს, მათ შორის უბირველესად აკად. ნ. მარსს, აზრი დაებადოს კიდევ, ვითომც ამ მოვლენაში

¹) ნაშთები მესამე პირის ობიექტ. პრედიკსის კმარებისა კმოვნების წინ ქართულ ზნებში (უნივერსიტეტის მოამბის ამივე №-ში, გვ. 280-281).

მაინც „სივანურობით“ განაგადმოქართულების პროცესთან გვეკონდეს საქმე? ამ საკითხის განხილვის დასამთავრებლად ამ ჟამად ეს-ლა გვაქვს მარტო გასარჩევი.

XIII.

მე-VI ს. და მე-VIII—IX საუკუნეების ხელთნაწერთა ენის განხილვა მართლაც ცხად-ჰყოფს, რომ მე-VII ს-ში ქლ. სამწერლობო ენას კვლილება დასტუკობია: მე-2 პირის სუბიექტური და მე-3 პირის ობიექტური თავსართები ხ, ორი შემთხვევის გარდა, ჰაედ შეცვლილა¹. რასაკვირველია ეს ერთაშად არ მოხდებოდა და შესაძლებელია ამგვარი პროცესი სასაუბრო ენაში უკვე მე-VI ს-ში დაწყებულიყო, იმგვარადვე როგორც ცხადია აქა-იქ შესაძლებელია ხ მე-VII საუკუნის დამლევსა და მე-VIII საუკუნის დამდეგსაც, ხოლო კილოებში უფრო ხანგრძლივად ყოფილიყო წინანდებურად ნახმარი.

გამოსარჩევია მაინც, თუ რა მოხდა მაშინ, ენის წიაღში წარმოშობილი ერთგვარი რევოლუცია იყო, თუ ბუნებრივი განვითარების პროცესთანა და ევოლუციასთანა გვაქვს აქ საქმე?

ენის სფეროში რევოლუცია შესაძლებელია ჯერ ერთი შინაგან მიზეზებით ყოფილიყო გამოწვეული საკუთარ კილოკავთა ურთიერთშორისი დამოკიდებულებისა და განწყობილების შეცვლით, როდესაც ამავე ერის რომელიმე ახალი, წინათ საერთო ეროვნული ცხოვრებისათვის უმნიშვნელო და საერთო შემოქმედებას მოშორებული, ტომი უპირატესობას მოიპოვებდა და თანაც თავისი ტომის კილოკავის გაბატონებით საერთო ენასაც საგრძნობ კვალს დააჩვენდა. მეორეს მხრით ენის რევოლუციებრივი გარდაქმნა შესაძლებელია სრულებით გარეშე და უცხო ძალისა და ენის შემოჭრისა და გავლენის შედეგი ყოფილიყო, როდესაც დაპყრობილი ერი იძულებული ხდებოდა გაბატონებული ერის უცხო ენა შეეთვისებინა მისი სრულებით განსხვავებული აგებულობითა და ენოვანი ფსიქიკითურთ. ასეთ შემთხვევაში იმის გარდა, რომ დამონებული ერი უნებლიეთ დაპყრობელის სიტყვებს მრავლად ითვისებდა, თავისი ენის სინტაქსურ წყობილებასაც და თვით სიტყვათა აგებულობასაც ხშირად უცხოურის ზეგავლენითა და მსგავსადა სცვლი-

¹) კაისტორიო საზოგადოების წიგნთსაცავში ერთი პალიმფესტია, რომელსაც ჰაეს ხმარება ახასიათებენ. პროფ. აკ. შანიძე ამზადებს მისი ტექსტის გამოცემას.

და ხოლმე. რაც უფრო ხანგრძლივი და შუადრო იყო დამპყრობელი ერის ბატონობა, მით უფრო ძლიერი იყო ხოლმე ენის რევოლუციური ცვლილების პროცესი, რომელიც შეუღლება-შერევის წყალობით შეიძლება ნაწილობრივი ან სრული გარდანივებით და თვით ვადა-შენებითაც დამთავრებულიყო. უცხო ენის ბატონობით წარმოშობილი გარდაქმნა გაცილებით უფრო ძლიერი იყო ხოლმე, ვიდრე შინაგანი ტომობრივ ძალთა განწყობილების ცვლილებისაგან წარმომდგარი.

სიძლიერის ინტენსივობის მხრივ ზეგავლენისა და გარდაქმნის პროცესი შეიძლება სამ საფეხურად დაიყოს. პირველი ყველაზე სუსტი ზეგავლენისა და ნაწილობრივი გარდანივების მომასწავებელი საფეხური უცხო ენის სიტყვების უხვად შეთვისებით გამოიხატება და განისაზღვრება ხოლმე. მეორე, უფრო თვალსაჩინო გავლენის მომასწავებელი, საფეხური უკვე ენის ფსიქიკის საგრძნობი შეცვლით გამოიხატებოდა, როდესაც სიტყვათა სინტაქსური წყობილება და ურთიერთშორისი დამოკიდებულება გაბატონებული უცხო ენის ფსიქიკისა და სინტაქსისა მიხედვით იცვლებოდა. ამგვარი ცვლილება მხოლოდ მაშინ არის შესაძლებელი, როდესაც დამონავებულ, თუ დაპყრობილ ერს დამპყრობელი ერას ენა იმდენად შეთვისებული აქვს, რომ მასაც სასაუბროდ ხმარობს. მესამე, უკვე ენის გარდანივება-ვადაგვარების მომასწავებელი, საფეხური თვით ენის მორფოლოგიური აგებულობის ცვლილებასაც შეიცავს ხოლმე.

რომელი ამ სამი პროცესთაგანი გვაქვს ქართულ სამწერლობო ენაში, როგორც იგი ეხლა გვცხატება მე-V—VI ს.ს. და მე-VIII—IX ს.ს. ძეგლებში? ლექსიკურად შეიძლება ითქვას, მათ შორის თითქმის არავითარი განსხვავება არ არის. იშვიათი შემთხვევაა, რომ მე-VIII—IX ს.ს. საბარებისა და სხვა წიგნების ხელთაწერებში სრულებით ახალი სიტყვა იყოს შეტანილი. სინტაქსურადაც მე-V—VI ს.ს. და მე-VIII—IX ს.ს. ხელთაწერთა და ძეგლთა ენაში არ ემჩნევა, რომ რაიმე თვალსაჩინო განსხვავება მოიპოვებოდეს. აგებულობის მხრივაც ქართულ სამწერლობო ენას ამ საუკუნეთა განმავლობაში არავითარი არც გარდანივებისა და არც გარდა-შენების პროცესი არ ემჩნევა და, მაშასადამე, არც ერთი ამ საფეხურთაგანის მსგავსი მოვლენა იმ ცვლილებაში, რომელიც

მე-V—VI ს. და მე-VIII—IX ს. ქლ სამწერლობო ენას ახასიათებს, არ მოიპოვება. პირიქით, არც მორფოლოგიურად და სინტაქსიურად, არც თვით ლექსიკურად არავითარი განსხვავება არ ჩანს. ჩვენ თვალწინ მხოლოდ ფონეტიკური ცვლილებაა, ისიც სრულებით კანონიერი და მართო მეორე პირის სუბიექტური და მესამე პირის ობიექტურ თავსართებსა, შედარებითს და უარყოფით ნაწილაკებში.

ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ მე-VII—VIII ს. ქლ ენას რეკლუციით გამოწვეულ გარდანიცეობა და გარდაქმნა-კი არ გამოუვლია, არამედ მხოლოდ ნაწილობრივი ევოლუცია, ფონეტიკური ცვლილება.

ამგვარად ყოველსავე ექვს გარეშეა, რომ მე-V—VI ს. ს. სახარებისა და ბაბულებისა და სხვა ძეგლების ტექსტა სვანურად-კი არ არის დაწერილი, როგორც ამას „წინასწარმეტყველებდა“ და უცილობელ ქეშმარიტებად აცხადებდა პროფ. ნ. მარტი, არც სანახევროდ სვანურ კილოკავზგე ნათარგმნი, როგორც ეს პროფ. რ. ბლექს ნ. მარტის ზეგავლენით სჩვენებია, არამედ მხოლოდ და მხოლოდ ქართულად. ახლად აღმოჩენილი ხანმეტი ტექსტები იმდენადვე სვანური არ არის, რამდენადაც არავის ფიქრად არ მოუვა მე-V და მე-VI ს.ს. მარტიროლოგიური ძეგლები, — იაკობ ხუცესის თხზულება „წამება შუშანიკისა“ და ვესტათე მცხეთელის მარტილობა, — სვანურად გამოაცხადოს. ესლა, როდესაც ჩვენ დანამდვილებით ვიცით, რა-ენით და როგორც უწერიათ ქართველებს მე-V—VI ს.ს.ში, თითქმის შეუმცდარად შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ, მემრინდელ ვადამწერთაგან ჩადენილ შეკდომებს გარდა, იაკობ ხუცესის ნაწარმოებიცა და ვესტათე მცხეთელის მარტილობაც სწორედ ამ გვარად უნდა ყოფილიყო დაწერილი, რა-ენითაც მათ ჩვენამდის მოახწიეს, მხოლოდ ხანებიანად და ამ მხრივ მათი ნაწერის პირვანდელი სახის აღდგენა უკვე ამიერითგან დაუძლეველ სიძნელეს არ წარმოადგენს.

XIV.

ხანმეტ ძეგლთა აღმოჩენამ ცხად ჰყო, რომ ქლ ენის ისტორიული განვითარების საფეხურების შესახებ მიღებული შეხედულებაც უნდა შეიცვალოს. თუ წინათ გვეგონა, რომ ქლ სამწერლობო ენას ორი მთავარი საფეხური ჰქონდა, — ერთი უძველესი კლასიკური, მე-V—XII

ს-დგ. მეორე ამ დროითგან მოყოლებული ვარდამეყალი, რომელიც მე-XIX ს.—ში ახალ ქართულით დამთავრდა, ეხლა ირკვევა, რომ ქალ უძველესი კლასიკური სამწერლობო ენის დასაწყისი საუკუნეთა წყვილად-ში გვეკარგება, ხოლო მისი ბატონობა მე-VII ს. დამდეგამდის აღწევს, დაახლოვებით. მე-VII—VIII ს. ს.—ითგან იწყება უკვე ქალ სამწერლობო ენის განვითარების მეორე საფეხური, რომლის დამახასიათებელ თვისებას ხ თავსართების, სუბიექტურის მეორე პირისა და ობიექტურის მესამე პირისა, ჰედ შეცვლა და სხვა ფონეტიკურა ცვლილებები შეადგენს. როდემდის გოძელდებოდა ეს ხანა, ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

კულტურული თვალთახარისითაც ახლად აღმოჩენილი ხელთნაწერები ფრიად საყურადღებო არის და საგულისხმო დასკვნის გამოყვანის საშუალებას გვაძლევენ. ხელთნაწერები, როგორც ეს გადარეცხის მიუხედავად და შემდგომაც კარგად ეტყობა. ლამაზი, მშვენიერად ჩამონაკეთილი მრგვლოვანი ასომთავრული დამწერლობით არიან გამოყვანილი. აშკარაა, რომ ამ დამწერლობას მრავალსაუკუნოვანი მუშაობა უძღოდა წინ. მარტო იმიტომ-კი არა, რომ ასოები ვასაოცარი ერთგვარობითა და მოხდენილობით არიან განწყობილი, არამედ იმიტომ რომ ამ მე-V—VI ს.ს-თა ძეგლებში უკვე მრგვლოვანი დამწერლობის საუცხოყოფად ჩამონაკეთილი ნიმუში გვაქვს. მაშასადამე მრგვლოვანი დამწერლობის პირველი დასაწყისი რამოდენიმე საუკუნით უწინარეს უნდა ვიგულისხმოთ. ხოლო რათგან მრგვლოვანი დამწერლობის წინამორბედად და წარმომშობედად ჩვეულებრივ კუთხოვანი დამწერლობა იყო და ქართული უძველესი კუთხოვანი ნუსხა ხუცურის თავისი არსებობითაცა და თვსებებითაც ნათლად ამტკიცებს, რომ საქართველოშიაც კუთხოვანი ხუცური ასომთავრული უეკველად უნდა ყოფილიყო, ცხადი ხდება, რომ ამ კუთხოვანი ასომთავრული დამწერლობის მხატვრული ჩამონაკეთილობისა და მით უმეტეს დასაწყისი ხანა მრავალსაუკუნეთა სიღრმეში უნდა ვეძიოთ. აქამდის, სანამ მე-V—VI ს.ს-ის დამწერლობის ძეგლები თითო-ორილად ასოს სახით გვქონდა შენახული ფულებზე და მხოლოდ ერთი მ-სტრიქონიანი წარწერა მოგვეპოვებოდა, ამგვარი აზრი შეიძლება სათუოდ ყოფილიყო მიჩნეული, ეხლა-კი მე-VI ს. ხელთნაწერთა მთელი რიგის აღმოჩენისა და მათი მშვენიერი

მრგვლოვანი ასომთავრული დამწერლობის შემდგომ ქართული წერითი ხელოვნების დასაწყისის საპატიო ხნიერება უკვე უეჭველ გარემოებადა ხდება.

ისიცაა აღსანიშნავი, რომ მე-VI სს. ხელთნაწერები ასეთ მშვენიერ ეტრატზეა ნაწერი, რაც გაღარეცხისდა მიუხედავად მაინც ცხადად ემჩნევა, რომლის დიდ ფურცლებზედ ორ ან ერთ სვეტად, მდიდრულად, ფართოდ და გაშლილი წერით, ადგილის დაუზოგველად ტექსტია გამოყვანილი. ეტყობა მაშინ საქართველოს კარგი ღირსების საწერი მასალა, ეტრატი და მელანი უხვად ჰქონია. ესეც ასე თუ ისე მაშინდელი განათლებული ქართველი წრეების ქონებრივ სიმდიდრის მაჩვენებელია.

შემდეგ ეფრემ მცირესგან ვიცოდით და აქამდის დარწმუნებულიც კიყავით, თითქოს განკვეთილობისა და სასვენი ნიშნები ქლ მწერლობაში პირველად სწორედ ეფრემ მცირეს შემოედოს. მე-VI ს. ახლად აღმოჩენილი ძეგლები ტხად-ჰყოფენ ამ აზრის უსაფუძვლობას, რათგან განკვეთილობისა თუ სასვენი ნიშნები იქაც უკვე იხმარება. სამი სხვა და სხვა აზრის მქონებელი ნიშანი მაინც მოიპოვება. ეს გარეყოფა იმ მხრივაც არის საეულისხმო, რომ იგი თავისდა თავად მაშინდელ საქართველოში ერთგვარი გრამატიკულ-სამწიგნობრო მოძღვრებისა და სკოლის არსებობის მომასწავებელია.

XV.

კიდევ ბევრის მხრით შეიძლება დაზნისათვის ახლად აღმოჩენილი ძეგლების მნიშვნელობა. მაგრამ ჩემი ისედაც ვრძელი მოხსენებით ისე მოგქანცეთ და მეც იმდენად დავიღალე, რომ საუბარი უნდა შევწყვიტო.

ჩვენ წინ დიდი რთული სამუშაოა: ამ ტექსტების წაკითხვა და ღირსეული გამოცემა და იმედი მაქვს, რომ ჩვენ, თფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მეცნიერნი, ამ ჩვენი ვალდებულების პირნათლად ასრულებას ვეცდებით. სახარება-დაბადებისა და საზოგადოდ საღმრთო წერილის ძეგლების შესწავლა ისტორიკოსის საქმე არ არის, არამედ ენათმეცნიერთა და მწერლობის ისტორიკოსებისა და ჩვენი სპეციალისტები სათანადოდ გამოიყენებენ ამ ფასდაუდებელს განძს. იქნებ ბედმა ვაგვიღიმოს და ამ პალიმფსესტთა შორის ისტორიული ძეგლებიც

აღმოჩნდეს. მაინც და მაინც ჩვენ უკვე აღარ შეგვიძლიან ამ მიღწეულ-
ლობით დავკმაყოფილდეთ. არამედ უნდა გავორკვეცებული ხალისითა და
ენერგიით განვარგძოთ ძიება. გზა, სადაც უნდა ვვიძიოთ უძველესი
ქართული მწერლობისა და დამწერლობის ძეგლები, უკვე გამოარკვეულია:
პალიმფესტები და დედამიწის სიღრმეში ჩამარხული წარწერები ბევრს
ახალსა და საინტერესოს გვიქაღიან. თუ ეხლაც, როდესაც ჩვენ ხელთ-
ნაწერთა სისტემატურ აღწერილობას მხოლოდ ვიწყებთ და არქეოლო-
გიურ კვლევა-ძიებას ჩვენში იშვიათად თუ შეუწუხებია დროთა
განმავლობაში მიწაში ჩაფლული ნაშთები, ასეთი უხვი სამკალი
გვაქვს, მე დარწმუნებული ვარ, მომავალი კვლევა-ძიება ქართულ
მეცნიერებას ბრწყინვალე აღმოჩენათა შესაძლებლობას უქადის, რომელიც
ჩვენი ისტორიის უძველესი ხანის საუკუნეთა სიღრმის წყვდიადის გა-
ფანტვას შეაძლებინებს.

ამ მოხსენებას დართული აქვს ხანმეტი ტექსტების ნიმუშები¹ და
ხელთნაწერთა ცინკოგრაფიული სურათები.

¹) ნიმუშები მოყვანილია მხედრული ასოებით.

ხელთნაწერებში მუხლების ბოლოს ზოგჯერ ისეთი ნიშნები მოიპოვება,
რომელთა შესაფერისიც სტამბაში არ იშოვება და ამიტომ არ არის გადმო-
ცემული.

ცარიელი ადგილები იმის მომასწავებელია, რომ ტექსტი ან სრულებით
არის გადაფხეკილი, ან ჩაშოჭრილია.

[] ფრჩხილებში ჩასმული ასოები და სიტყვები ხელთნაწერში არ იკითხება
სიმქარალისა ან დაზიანების გამო.

[] ნახევარი ფრჩხილები აღნიშნავს, რომ ასოს არ უჩანს ზემო ან
ქვემო ნაწილი.

ხელთნაწერები მხოლოდ ნომრებით არის აღნიშნული:

№№ 89, 737, 844 ტფილისის უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმისა
(№ 737-ის ნაცვლად 337 გვერდზე შეცთომით დაბეჭდილია № 373).

№ 999 საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების
მუზეუმისა.

შექმნათად

№ 999

(IX, 11—14; 17—19)

ფ. 86 v.

1	მყო	11
2	ვრისა: და ცხო	
3	საღ, რლ არს ქ[ოვე]	
4	უანასა ზა	
5	და ხრქა ონ ღნ	12
6	ესე არს ნიში აღთქოვე	
7	მისად რლ დავ	
8	შოვრის ჩემსა დ	
9	ვრის ელსა	

ფ. 86 r.

1	სიყო რე	13
2	დედ	თა
3	ექ	და
4	მო	შხლდი
5	როვბელთა მათ	
6	ნა და მოვიდ	
7	მე აღთქოვმასა	
8	ემი რი დავდეგ მოვ	

ფ. 87 r.

1	სა რლ არს ქუანა	17
2	და სიყოვნეს მენ	18
3	ნოვესნი რლნი ვა	
4	ვიდეს კიდობნისა მ	
5	და ქამ სიყო მს	
6	ქანანისად: ეს	19

(XVIII 2—3)

ფ. 85 v.	1	ნა იგინი აღდგა შემ[თ]	2
	2	ხოვეყად მათა კა	
	3	კარვისა მისისა	
	4	და თავუოვა	
	5	ნის სცა მათ ქოჯე	
	6	ეანასა წა	
	7	წქოვა ოთ ოკოვა	3
	8	თოვ ვხოვე მადლი წე	

ივანე სოლომონისი

№ 999

(IX 1—4)

ფ. 141 r.	1	სიბრძემან იძწნა	1
	2	თავის თვისა სხელ	
	3	და ქოჯემე შესოვდნა მ	
	4	მუდნი სოვეტნი დეკ.	2
	5	და სავლევლი და	
	6	კანსავა ტაკოვა	
	7	თა თვსთა ღვსთა და	
ფ. 144 v.	1	თვის წარავლინ	3
	2	ნა მონანი თვისნი მ[თ]	
	3	წოდებად მადლითა	
	4	ქადეგებითა განმ	
	5	სადებოვლსა მას წა	
	6	და თქა წი არს თვ	4
	7	გოვნოვროთავან	

წინასწარმეტყველება იერემიასი

[ოქსფორდის პალიმფესტი]

(პირველი ფურცელი, ტაბულა II).

სვ. 1.

(XVII 26—27)

- 26 1 ლები და საკოჲ
 2 მეველი და შესა
 3 წირავი და გოჲ
 4 ნდროჲკი და მო
 5 საქოჲნდეს ქე
 6 ბად სკჲხელსა
 7 ოღისასა
 27 8 'ღს ოჲკოჲეთოჲ
 9 არა სისძინოთ
 10 ჩემი წმიდა ეო
 11 ფად დღს იგი შა
 12 ბადთაჲ და რა
 13 არა აღხიდოთ
 14 ტჲრთი და შესჲ
 15 დოდით ბჲჲთა
 16 იწმისათა დღე
 17 სა შაბათთა
 18 სა აღხოჲავს
 19 ჩე ცეცხლი ბჲჲ
 20 თა იწმისათა

სვ. 2.

და მეჲჲმნეს
 ზღოჲრბლნი ი[წ]მი
 სანი და არა
 დაძრტეს

(XVIII 2—8)

ბღღეგ და შთა
 ვედ მენ სახედ
 მევეცისა და
 მოჲნ გესმენ
 სიტეოჲანი ჩემნი
 და შთავედ სა
 ხიდ მევეცისა
 მის და აჲჲ
 მოდა სა[ქ]
 შესა თჲსსა
 სა წა და
 ერა ჲოჲრბჲ
 იგო რღსა

(მეორე ფურცელი, ტაბულა I)

სვ. 1

სვ. 2

1 კელითა თუხითა
 2 [ლ]ოდსა მას ზ^ა
 3 და შეხიმოვსრა
 4 და კოვლად შექ
 5 მნა იგი ჭოვრჭ
 6 [რ]ად სხოვად ვ^ა
 7 სათხო ხოვჩნდა
 8 წინაშე მისსა
 9 საქმედ
 10 **შ**ა ხიეო სიტუ^ავ
 11 ო^ად ხემდა და
 12 მრქოვა შე: ოვ
 13 კოვეთოვ ვ^ა მქ
 14 კეცესა აძას
 15 [ვ]ერ ძალმიც
 16 თქნდა სახლო
 17 ი^აწლისაო ხიტ
 18 ევს ო^ა
 19 [ა]ჭა ესე რა ვ^ა
 20 [თ]ივად კელსა

შინა შეკეცისასა
 ეგრეცა თქნ სა
 რთ კელსა ჩემ
 სა სახლო ი^აწლი
 საო აღსასწოვ 7
 სა ხვტეოდი ნა
 თესავთა ძიმს
 რთ ანოვ შეოვ
 ფეძათა აღღე
 ბად ძათა და
 დარ^ალოვებად
 და წარწეძედად
 და მოხაქციოს 8
 ნათესავძან
 მან ოვკეთოვრე
 ბისავან ძათი
 სა რ^ალსა ხვტეო
 დე კოვად ძათ
 ზ^ა და შევინა
 ნო ბოროტთა

სახარება მათესი

№ 999

(VI 31—34)

ფ. 122 v.	1 ნენო. ნოჲ ოჲკოჲჲ ს ^ჲ	31
	2 როჲნავო და სიტუჲო	
	3 რად ვჲამოთ ანოჲ	
	4 რად ვსოჲათ ანოჲ	
	5 რად შევიდოსოთ რ ^ჲ	32
	6 ამს ეოველსა წარ	
	7 მართნი ხეძიებედ რ ^ჲ	
	8 [ო]ჲწეის მამამან თჲ	
	9 ოჲენმან შეცნათამან	
	10 რ ^ჲ გიგმს თჲოჲენ ეხე	
	11 ეოველი ა დ სითს	33
	12	
ფ. 138 r.	11 თჲსი :	34

(VII 1—15)

2	წოჲ დახძოთ. რ ^ჲ ა ა	1
3	რ ^ჲ დახისაჲნეთ რ ^ჲ	2
4	რ ^ჲ ლითა ხძოთ მითცა	
5	ხისაჲნეთ და რ ^ჲ ითა	
6	საწეოჲლითა მიხოჲ	
7	წევიდეთ. მოგეწეო[ს]	
8	თჲოჲენ :—	
9	რადსა სხედაჲ წოჲ	3
10	ელსა მძისა მენისა	
11	თოჲალსა და თოჲ	

ფ. 139 v.

1 რესა არა სხედუ
 2 ანოჲ ვ^რ ხეტუჲ მას 3
 3 სა შენსა მაცადე
 4 და აღმოგიღო წოჲ
 5 ლი იგი თჳალით შენით
 6 და აჲჲ ეგე რა დირ[ც]
 7 ეგე თოჲალსა შინა
 8 შენსა გიც^რ ორგოჲ 5
 9 ლო აღმოიღე და [პირ]
 6
 7

ფ. 127 r.

1 კელად დირ^ც თო
 2 ჯალისაგა[ნ] შენისა
 3 და მაშინ ხიხილო აღ
 4 მოდებად წოჲელი თო
 5 [ჯ]ალისაგან შმისა შე
 6 ნისა:—
 7 [ნ]ოჲ მისცემთ სიწმიდე 6
 8 სა მადლთა ნოჲცა
 9 დახოჲდებთ მარგა
 10 ლიტსა თქოჲენსა წი-
 11 ნაშე ღოღთა რ^ა არა
 12 [დას]რგოჲზონ იგი ფერ,

- ფ. 135 r.
- 1 კითხ მათითა და მო
 - 2 კექცენ და განგხეთქ
 - 3 დენ თქოვენ
 - 4 'ს'ითხოვდით და მოგე 7
 - 5 ცეს თქოვენ სემი
 - 6 ებდით და სწოთ [ნი]
 - 7 რეკდით და განგელო'ს' [თ]
 - 8 ქოვენ რ ეოველი 8
 - 9 რ ი სითხოვენ მოიღინ
- ჟღ
რეე

- ფ. 135 v.
- 1 მიცემდა მულთა თქო 11
 - 2 ჯენტა რაოდენად
 - 3 სოჯფროს მამამან
 - 4 თქოვენმან ზეცათა
 - 5 მან მოცცეს კეთილი
 - 6 რ ლი სთხოვდეს მას
 - 7 ელივე რადცა გნ 12
 - 8 ებავს რადცა გი
 - 9 ფოჯნ თქოვენ კაცთა

- ფ. 138 v.
- 1 ეგრეცა თქოვენ სეოფ
 - 2 დით მათა მიმართ რ
 - 3 ეგრე [არს მჯოჯლი და წი
 - 4 [ნ]ა[წანმ]ეტეოჯელნი

5 შეხ[ვ]დოდეთ იწროს[ა] 13

6 მას ბჭესა

7

ვრ

8 ცელ არს გსაჲ რ̄ნ მი

9 იეოჯანის წარსაწე

10 შედელად და მრა

11 ვალ არიან რ̄ლნი ძე

12 [ვ]ლენან,...

ფ. 139 რ.

1 არს ბჭს და წოვლილ 14

2 გსაჲ რ̄ნ მიეოჯანის

3 ცხოვრებად და მცი

4 რედ არიან რ̄ლთა ზო

5 ვიან იგი:

6 ხეკრძალენით ცროვ 15

7 წინაწარმეტეოვულ

8 თაგან რ̄ლნი მოვი

9 დოდინ თქოვენდა

ხე

№ 844

(VII 4-16)

recto

სვ. 1

1 [თ]ოჯალსა შიდა გიც:
 2 [ო]რგოჯლო ადმოიდე
 3 [ვ]ირველად დიწს იგი
 4 [თ]ოჯალისაგან შენისა
 5 [დ]ა მამინ ხიხილო ად
 6 [მ]ოდებად წოჯელი თ
 7 [ო]ჯალისაგან ძმისა ძე
 8 ნისა:
 9 [წ]ოჯ მიხცემთ სიწმიდე
 10 სა ძაღლთა ნოჯცა
 11 [დ]ახოჯებთ მარგა
 12 [ლ]იოტსა თქნსა წმე ღორ
 13 [თ]ა და მოგექცეს და
 14 [განგ]ხეთქდეს თქნ
 15 [ხ]ითხოვდით და მოგე
 16 [ც]ეს თქნ ხეძიებდით
 17 [დ]ა ხვოჯოთ ხირვე
 18 [დ]ით და განგელოს თქნ

სვ. 2

რ ელი რ ლი ხითხოვს
 მიიღის და რ ლი ხეძი
 ებს ჰოჯის და რ ლი
 ხირვეს განხედის:
 ხიეოს მე ვინ თქნგანი
 კაცი რ ლი ხითხოვდეს
 მწ მისი ჰოჯრსა
 ქვად ნოჯ მიხცესა
 მას ანოჯ თოჯ სა (sic)
 თევზსა ხითხოვდეს
 გოჯელი ნოჯ მიხცესა[:]
 მოჯოჯეთოჯ თქნ ოჯ
 კეთოჯრთა ხიცით
 ნიჭისა კეთილისა მი
 ცემად შვილთა მათ
 თქნთა რაოდენ
 არა ხოჯფროდს მა
 მამან თქნმან

verso

სვ. 1

- 1 ზეცათაძან.. მოხცეს.
 2 კეთილი რწლნი ხთხოჲ
 3 დენ მას:
 4 ელივე რაჲცა გნებო
 5 ვს რაჲცა გიეოს
 6 თქნ კაცთა ეგრეცა
 7 თქნ ხუოფდით მათა
 8 მიმართ რ ეგრე არს
 9 მჯოული და წინაწარ
 10 მეტყოველი:
 11 შევიდოდით იწროსა
 12 მას ბჭესა რ ფარ
 13 თო არს ბჭე და ვრ
 14 ცელ |ა|რს გზად
 15 მიგიოჯანის: წარსა
 16 წუმედელად: და მ
 17 რავად
 18 რ იწრო არს

სვ. 2

- ბჭე და წოულილ გზ[ად]
 რნ მიხიეჯანის ც[ხოვ]
 რებად და მცირე[დ ა]
 რიან რწლთა ჰოო[ნი]
 იგი:
 ხეკრძალენით ცრ[ოვ]
 წინაწარმეტყოველი
 თა მათგან: რწლნი [მო]
 ვიდოდინ: თქნდა
 სამოსლითა ცხოვ[არ]
 თაღთა: ხ მინაგან
 არიან მკელნი მტ[ა]
 ცებელნი ხ ნაყოფ[ისა]
 მათისაგან ხიცნე[თ]
 იგინი:
 ეკალთაგან ეუ[რ]
 [მენი] ახოვ კოვრ[ო]

სახარება ლუკასი

(II 18—23)

№ 844

verso

სვ. 1

1 და რათა ხესმოდა
 2 ხოკვრდა სიტყოვად
 3 იგი მწეემსთად მათ
 4 [მ]ათა მიმართ:
 5 ხ მარიაჲს დახემარხ
 6 ნეს სიტყოვანი ესე და
 7 დახედვა გოჯლსა თჳს
 8 სა:
 9 და მიხიქენ და წარვი
 10 დეს. მწეემსნი იგი ხა
 11 დიდებდეს. და საკოჯრ
 12 თხებდეს ღ ა ამას ე ლი
 13 სა ზ ა რ ლი ხესმა. და
 14 იხილეს ვ ა იგი ხითოჯ
 15 ნეს მათა მიმართ:
 16 და ვ ა' აღხესროჯლნეს
 17 დღენი იგი რჳანი წინა
 18 დაცოჯეთისა მისისანი

სვ. 2

და ხოჯწოდეს სახ[ელი]
 მისი ი ჳ: რ ლი იგი ხეწ[ოდა]
 ანგელოსისა მისგა[ნ]
 ეოფადმდე მისა
 მოჯცეღსა დედისას[ა]
 და რ ჳს აღხესროჯლ[ნეს]
 დღენი განწმედისა [მა]
 თისანი ძჯოჯლისა მ
 ებრ მოსტისისა აღმ[ო]
 იგოჯანეს. ერმად იგი
 ი ჳმდ წარდგინებად
 წინამე ო ისა. ვ ა წე[რილ]
 არს ძჯოჯლსა ო ლის[ასა]
 რ ე ლმან წოჯლმან რ [ლმან]
 განხაღოს საძოად წ[მი]
 და ო ლისა ხეწოდოს
 მოხცეს მესაწირავ[ი]
 ვ ა თქოჯმოჯლ არს

(VI 31—32, 34)

№ 89

გვ. 790

ს. 1.

სვ. 2

	1	ღა ვა იგი თქნ გნე	ღა ოკოკოკოკოკოკო ხავას[ს]	34
31	2	ბავნ რა გიეონ თქნ	ხებდით მათ რლთა	
	3	კაცთა თქნცა	გან ხესავთ კოკალად	
	4	ეგრევე მსგავსად	მოღებასა რლი მად	
	5	ხოჯოფდეთ მათ	ლი არს თქნდა რ	
32	6	ღა ოკოკოკოკოკო გი	ცოდვილნიცა ცოდვილ	
	7	ეოჯარდენ თქნ	თა ხავასსებედ რ	
	8	მოეოჯარენი თქნნი	მოიღობ სწორი.	

№ 844.

გვ. 88

(XI 42—44)

სვ. 2

	1	ქდ ვაღ თქნდა ფარი	42
	2	სეველნო რ ათეოკლსა	
	3	აღხილებთ ჰიტნაკისა	
	4	ზა და ტეგანისა ზა	
	5	და ელისა მსლისა ზა	
	6	და თანა წარსოკალთ	
	7	სამართალსა და სი	
	8	ეოჯაროკლსა დთისა	
	9	სა ესე ჯერ ხიუო ეო	
	10	ფად და იგი არა და	
	11	ტევებად	
	12	ვაღ თქნდა ფარისე	43

13 ველნო რ̄ კიეოზანს

14 თქ̄ნ ზემოჯდომად

15 შესაკრებელთა მოკ

16 რის და

17 ოჯბანთა ზ̄ა:

18 ჳად თქ̄ნ რ̄

44

№ 844

(XV 22—28)

სვ. 1

სვ. 2

22 1 მას და შე

2 ხაცოვთ ბეჭედი ველ

3 სა მისსა და კამლი

23 4 ფერეთა მისთა და

5 მოიბთ ზოჯარაკი იგი

6 მსოჯა[ნი] და და

7 კალთ და ვჭამოთ

24 8 და ვინარებდეთ რ̄

9 ვ̄ ე მწ ჩეძი მეოჯდარ

10 ხიეო და განცოცხლ

11 და წარწემედოვლ

12 ხიეო და ხიპოვა და

13 განცხრომად

25 14 და იეო მწ იგი მისი

15 ოჯხოვცესი ველსა

16 და ვ̄ა მოჟიდო

17 და და მოხეახლა

18 სახლსა მას ხესმოდ

კმად სიხაროვლისად

და განცხრომისად.

და მოხოვწოდა ერთ 26

სა მიხათაგანსა

და სკითხვიდა ვ̄ დ

რად არ[ს]

ჩრქ̄ ა მას რ̄ [მ]მად 27

მენი ჴოსროვლ არს

და დაკლა მამამან

მენმან ჴოჯარაკი იგი

ჩამებოვლი რ̄ ცოცხ

ღებით მოხიევა ავი

ხ̄ იგი განრ[ისხ] 28

და არა ხოჯნდოდა მიხა

მეს[ლ]კად ხ̄ მ

მად მისი გამოვიდა

და ხლოცვიდა

და მას მიხოვკო და

(XIX 1—8)

№ 999

ფ. 128 v. 7 და შევიდა 1

8 ი ვ და სიქველდა

ფ. 130 v. 1 [იე]რქოს და აჭა 2

2 კაცი ერთი რ ლსა ხა

3 ხელი ხერქოჯა ზაქს

4 და ხიუო მეხოვე

5 რეთ მოძლოჯარ

6 და თავადი ძდიდარ

7 და ხემიებდა ხილვად 3

8 ი ვს კ დ ვინძე არს

9 და ვერ იხილის სიმ

10 რავლისა მისვან

11 რ მცირე ხიუო ჭასა

12 [კ]ითა და წარბიო 4

ფ. 131 r. 1 და ლელოჯ ოჯბ

2 წა რამცა იხილა

3 იგი რ მიერ წარსლ

4 ვად ხიუო:

5 ვა მოხიწია ადვილ 5

6 ხა მას აღხედა ი ვ

7 და ხერქოჯა მას ზა

8 [ქ]ს იწრაფე (sic) [დ]ა

ფ. 130 r. 1 დამოკედ მაკ[იერ]

2 რ სახლ

- 3 სა შენსა ჩემი
 4 ეოფად.
 5 6
 6 და შეიწუნარა იგი
 7 სინაროჯ[ლით]
 8 **ჴ**ა ისილეს იგი ეო 7
 9 ველთა
 10 დეს და სიტეოდეს

მ. 131 v.

- 1 ა ჴაქე და ხრ 6
 2 ქოჯა ო^ა ო^ა აქ[ა]
 3 ჴოგი ფასისა ჩემი
 4 სად მისოჯეს კლა
 5 ხაკთა და რ^აო[მ]ელი
 6 მე მომესოჯე
 7 მისოჯავო ოთხ წი
 8 ლად:

№ 844

(XIX 43 — 47, XX 1)

verso

სვ. 1

სვ. 2

1	ღაძქარი და გარე	სადოცველ ხ [თქნ ხ]
2	მოგადგენ შენ და შეგ	უაგთ იგი. ქოჯ[ახ ზუა]
3	კ[რი]ბენ შენ ელთ	ზაკთა:
	კერძო სლთ	
4	და დგარღუონ შენ	ღა ხიეო მოჯ[ნ და ხას] 47
5	და შვილნი შენნი შოვრ	წავებდა დღ[ითი დღედ]
6	ის შენსა დახეცნენ:	ტადარსა მას[ხ შინა:]
7	სლზ ღა არა დამთეს ქვად	ხ მო
8	ქ[ვ]ასა ზა შენ შოვრის	ნი იგი და მწ[იგნობარ]
9	ამისთჳს რ არა გოჯ	ნი და მთავ[არნი]
10	ლის ხმა სუავ: ქამი	ერისანი. ხეძი[ებდეს]
11	მოხედვისა შენისად:	მას. წარწეგ[დად]
12	სლზ ღა ვა შევიდა. ტა	და ვერა რასა ხ[პოვებ]
13	ძარსა მას იწეო	დეს რად ხოჯ[ეონ]
14	გამოსხმად რ ღნი	რ ელი ერი დამ[არნი]
15	ხეიდდეს ტრედებ	ღებოჯლ ხიეო [სმე]
16	სა და ხრქა მათ	ნად მისჯან:
17	წერილ არს. ხიეოს	ღა ხიეო მათ დ[ღეთა]
18	სახლი ჩეძი. სახლ.	ოდენ ხასწა[ვებდა]

სახარება იოანესი

(XXI 7—17)

№ 844

recto

სვ. 1

- 1 თად ხრქა
 2 მოწაფემან მან
 3 ჰეტრეს რლი ხოჯე
 4 ოჯარდა იჯს ოლი
 5 არს:
 6 ხ სიმონ ჰეტრეს ვა
 7 ხესმა რ ოლი არს
 8 შესამოსელი მოირტ
 9 ეს რ შიმოჯედი ხიელ
 10 და შთაიგდო თავი
 11 [თ]ჯსი ზლოჯად ხ სს სკა
 12 ოჯანი მოწაფენი
 13 [ხ]ავითა მო ხ ვიდო
 14 [დ]ეს რ არა მოეს (sic)
 15 [ხ]იევენეს ქოჯეენა
 16 [ხ]ა ად ორას წერ
 17 [თ]ა ოდენ და გა
 18 [მ]ოხითორვედეს ბა

სვ. 2

- დეს მას თევზითა
 სავსესა:
 და ვა გამოკდეს ქოჯ[ე]
 ენად იხილეს ნა
 მდებარ[ე]
 და თევზი მას ზა
 და ჰოჯრი:
 ხრქა მას იჯ მოიდეო
 თევზთა მავათვა
 ხი რლი ხიჰვართ აწ
 გამოვიდა სიმონ
 ჰეტრე და გამოხით
 რეჯდა ბადესა მას
 ქოჯეენად [სავსე]
 სა დიდდიდითა თე[ე]
 ხითა რლი ხიელ ას
 ერკასისა და სამ და
 ე[ხ]ოდენ ხიელ და

verso

სვ. 1

სვ. 2

1	არა განხტქდა (sic) ბა	ხრქან ს[იმ]ო[ნ] ჰე[ტ]რე[ს]
		ო ³
2	დღ: იგი:::	სიმონ იონაფსო გი
3	ს ^გ ხრქან მათ ი ³ მოკუ-	ეოჯარ მეხ ხოჯფრო[ს]
	დით	
4	და ვისადილნეთ:	ამათსა: ხრქან მ[ან]
5	და არაჟინ იკადრა	ჰე ო ³ შენ ხიცო რ ³ მი
6	მოწაფეთაგან მათგნ	ეოჯარ შენ: ხრქან ი ³
7	კითხვად მისგან ვ ³ დ შენ	მას დაამოკენ კ ³
8	ვინ ხარ ხ ³ იცოდეს რ ³ ო ³	აგნი ჩემნი:
9	არს:	ს ^გ ხრქან მას მეტ(?)მედ ი[³
		სი]
10	მოვიდა ი ³ და მოიღო	მონ: იონაფსო გი[ეოჯ]
11	პოჯრი იგი და მისცა	არ მეხ: ხრქან
12	მათ და თეგზი იგი ეგ	ჰე: ო ³ შენ ხიცო რ ³
		მ[ი]
13	რევე:	ეოჯარ შენ: ხრქან მ[ან]
14	ს ^გ ქსე საძეჟის განძობე	ი ³ დამწესენ ცხო
15	ცხადა ი ³ მოწაფე	ვარნი ჩემნი იგი:
16	თა თჳსთა აღრად	ხრქან: მას: ი ³ : მესამ[ედ]
17	დგა მკოჯდრეთით:	სიმონ იონაფსო გ[ი]
18	და ვ ³ ხისადილნეს	ეოჯარ მეხ:

საქმენი მოციქულთანი

№ 737

(აპოკრიფი).

გვ. 330

- 1 ტიროდეს და სიტუო
- 2 დეს ვაჟ ჩოვენდა რ
- 3 ოვენებლიად ნებისა
- 4 მათისა (?) მოგვეო
- 5 ჯანნეს ჩოვენ აქა
- 6 იხილეთ ძლით ესე სი
- 7 კოვდილი ვ რ ესე შე
- 8 კოვამთხოვევენ ჩო
- 9 ჯე: გევედრებით თქო
- 10 ვენ გვჩოვენე ჩოვენ
- 11 გზად რ ა სჯუოდეთ:

გვ. 729 (თავდაღმა)

- 1 რ ა მისოვემსკავსნეთ
- 2 ჩოვენ ჰატოხსანსა
- 3 მას მოძლოვარსა
- 4 ჩოვენსა ძესა დ ისასა
- 5 რ ლისა თვს თქოვენ
- 6 აღხდეგით და საკრ
- 7 ველითა შესკართ იგი
- 8 და მოხკალთ და
- 9 ხთქოვთ ოვკოვნოვ
- 10 რებითა თქოვენითა

11 ვ̄დ ამიერთგან ვერ

გვ. 332 (თავდალბა)

- 1 მათე. და მოიღო: ტეა
- 2 ვები იგი თუსი და აღტ
- 3 ყორცა ზე აერთა
- 4 და თქოჯა სასელი
- 5 თა ო̄ისა ჩოჯეჩისა ი̄ჯ
- 6 ქ̄წსითა აღხოჯტეორ
- 7 ცეი ტეავსა ამას ზე
- 8 აერთა წარვედინ
- 9 და შევედინ ეკლესიასა
- 10 არხიას ქაღაქისა
- 11 სა სოფელსა მას ლა

ბოლნისის სიონის სარკმლის თავზე ამოკვეთილი დავით უპისკოპოსის 506 წ. ახლო დროის წარწერა.

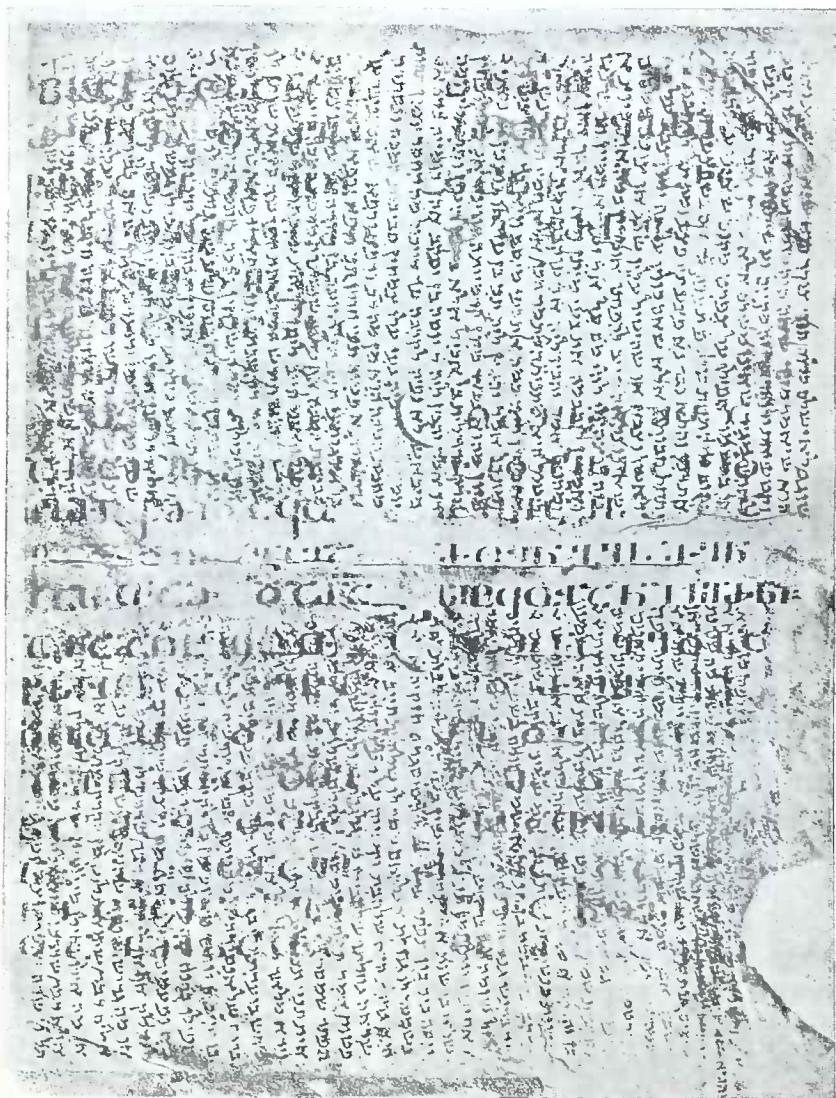
მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ადრნერ-სე კვატოსის წარწერა 626—634 წ.

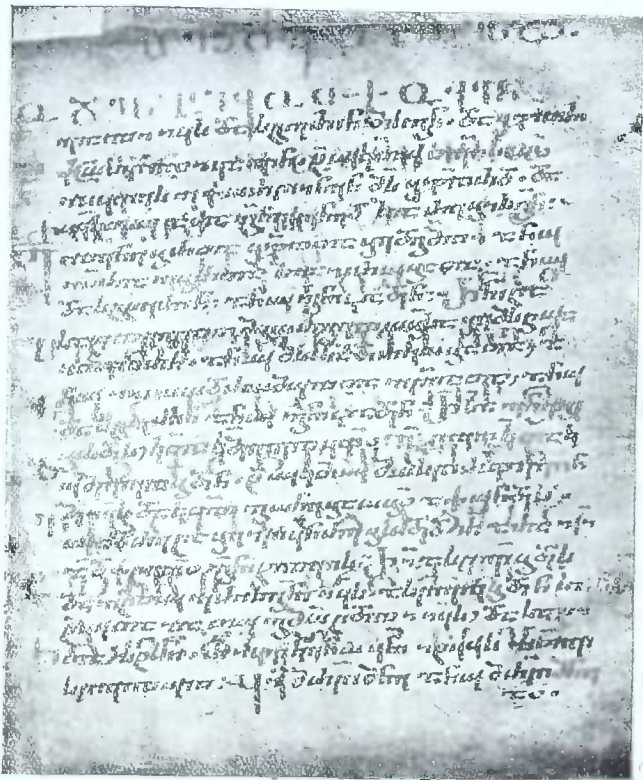
მცხეთის ჯვარის ეკლესიის სტეფანე-ქობოჯლის წარწერა მე-VII ს. შუა წლებისა.

შტეტის ჯვარის ეკლესიის დემეტრე ვპატოსის წარწერა 591—600 წ.

ოქსფორდის პალიმპსესტი (ბოლღეიანა) მე-11 ს. ხანმეტი ტექსტიურთ.

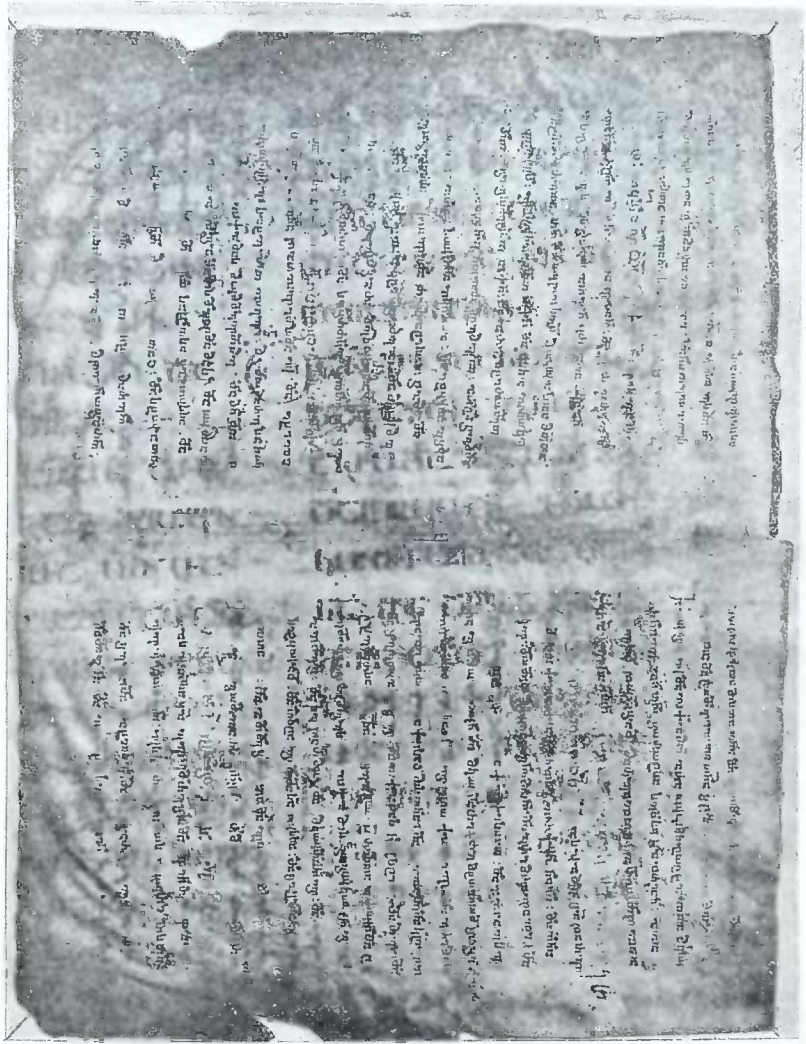
ტიფლისის სახ. უნივერსიტეტის სიძველევა მუზეუმის № 737 ეტრატის ხელთნაწერი პალიმფესტის გვ. 327. აპოკრიფული საქმე მოციქულთას ხანმეტი ტექსტი.

ტივლი. სახ. უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის № 89 ეტრატის ხელთნაწერი პალიმფესტის ერთი ფურცელი ხანმეტი სახარების ტექსტითურთ ქიმიური დამუშავების შემდეგ.

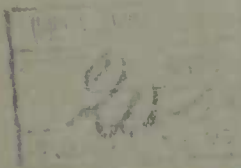
ტფილ. სახ. უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის № 89 ეტრატის ხელნაწერი პალიმესტის ერთი (გვ. 768 და 773) იმ ფურცელთაგანი, რომელზედაც ძველი ხანმეტი სახარების ტექსტი მოსჩანს. (ფურცლის ქვემო ნაწილი სურათზე არ არის)

ტვილ. სახ. უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის № 844 ეტრატის ხელთნაწერი პალიმფსესტის ერთი (ლუკას XIX 37—43 შემცველი-ტექსტის) გვერდი ქიმიური ღამუშავების შემდგომ.

საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებას მეზეუმის № 999 ეტრატის ხელთნაწერი პალიმფსესტის გვ. 129ა სახარების ხანმეტი ტექსტიურთ.

296/4